

ERZURUM VİLAYET SALNÂMESİNE GÖRE
H.1310/1892'DE ERZURUM VİLAYETİ
ACCORDING TO THE ERZURUM PROVINCIAL YEARBOOK
ERZURUM PROVINCE IN 1310/1892

ÖMER DÖŞEMETAŞ

Dr. Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

Dr. Atatürk University Institute of Turkish Researches

omer.dosemetas@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0002-5102-266X>

Atıf / Citation

Döşemetaş, Ö. 2021. "Erzurum Vilayet Salnâmesine Göre H.1310/1892'de Erzurum Vilayeti". *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- Journal of Turkish Researches Institute*. 70, (Ocak-January 2021). 439-464

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 22.7.2020
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 20.11.2020
Yayın Tarihi- *Date Published* : 20.01.2021
 : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat4427>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by iThenticate programında bu makale taranmıştır.

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- *Journal of Turkish Researches Institute*

TAED-70, Ocak-January 2021 Erzurum. ISSN 1300-9052 e-ISSN 2717-6851

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunited>

ERZURUM VİLAYET SALNÂMESİNE GÖRE
H.1310/1892'DE ERZURUM VİLAYETİ
ACCORDING TO THE ERZURUM PROVINCIAL YEARBOOK
ERZURUM PROVINCE IN 1310/1892

ÖMER DÖŞEMETAŞ

Öz

Yaklaşık olarak beş bin yıllık bir tarihe sahip olan Erzurum'a ait tarih araştırmaları pek geriye gitmemektedir. Bu çalışmaların ilk örnekleri, II. Abdulhamid devrine ait olan Erzurum Vilayet Salnâmeleridir. Salnâmeler, döneme ait idari, sosyo-ekonomik ve fiziki birtakım bilgileri barındırdıkları gibi, bölgeye ait o dönem için edinilmiş bilgileri de ihtiva etmektedirler. Bu açıdan son dönem şehir tarihi araştırmaları açısından önemli bir kaynaktır. Bu çalışma ile 1310/1892 tarihli Erzurum Vilayet Salnâmesi, günümüz Türkçesine çevrildikten sonra Erzurum Tarihi, Erzurum Şehri ve Erzurum Vilayeti-Sancak ve Kazâları başlıkları altında sadeleştirilerek ve verilere ait herhangi bir değerlendirme yapılmadan çalışmamıza aktarılmıştır. Tartışma ve sonuç bölümünde ise salnâmenin verdiği bilgiler ile ilgili bir değerlendirme yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Erzurum, II. Abdülhamid, Salnâme, Erzurum Vilayeti.

Abstract

Historical studies of Erzurum, which has a history of approximately five thousand years, do not go back much. The first examples of these studies are Erzurum Province Yearbooks belonging to the period Abdulhamid II. Yearbooks contain some administrative, socio-economic and physical information about the period, as well as the information about the region obtained in that period. In this perspective, it is an important resource in terms of recent period city history research. With this study, the Erzurum Province Yearbook dated 1310/1892 was simplified under the titles Erzurum History, Erzurum City and Erzurum City districts after it was translated into modern Turkish. It was added to our study without any evaluation of the data obtained. In the discussion and conclusion part, an evaluation was made about the information provided by the yearbook.

Key Words: Erzurum, Abdulhamid II, Salname, Erzurum Province

Structured Abstract

Informative publications issued annually by the central government, ministries, military institutions, provinces, some private institutions, and persons in the Ottoman Empire are called salname (yearbook). The word is of Persian origin. The first official salname in the Ottoman Empire was prepared in 1263 by the order of Grand Vizier Büyük Reşit Pasha.

In the yearbooks prepared for the provinces, the administrative organization of the province, its officials, the history of the district, its ancient artifacts, its geography, its administrative division, its districts, towns and villages, production activities, trade and population information, photographs and maps, and the sanjak of the province and Information is also available on non-Muslim schools, administrators, and the number of teachers and students.

Detailed information about the history of the city and the sanjak is available in the Erzurum yearbook. Although there is no clear information about the history of the city, the name Kalikala is especially emphasized as the first name of the city. Erzurum, one of the major cities of the Ottoman Empire, is a city built on a flat plain surrounded by mountains.

The city has a total population of thirty-nine thousand four hundred and thirty-six, twenty thousand eighty-nine men and nineteen thousand three hundred forty-seven women in seven thousand three hundred and sixty-eight households. Although the air of the city is dry, it is slightly humid due to the abundance of earth waters. The industry has developed in the city. According to the yearbook, Erzurum province consists of the districts of Erzurum, Erzincan, and Bayezid. The district of Erzurum consists of Hınıs, Ova, Tercan, Kiğı, Pasinler, İspir, Bayburd, Keskim and Tortum districts, Erzincan sanjak, Kemah, Refahiye and Kuruçay districts, and Bayezid Sanjak Karakilise (Ağrı), Eleşkirt, Antab (Tutak) and Diyadin.

Managed by the District Governor Hüseyin Bey, the town of Hınıs has two hundred and thirty-six villages and four thousand two hundred and seventeen households. District's total population is twenty-five thousand one hundred fifty-eight, fourteen thousand one hundred sixty-two men and ten thousand nine hundred ninety-six women. There are twelve sub-districts connected to the District. Hınıs center is eighteen hours away from Erzurum.

Under the administration of the district governor Mehmed Akif Efendi, the plain town consists of fifteen sub-districts in the west of Erzurum. It is three hours away from Erzurum. The District consists of one hundred and sixty-six villages and seven thousand three hundred ninety-two households. Thirty-three thousand nine hundred fifty-six men and thirty-one thousand three hundred and eighty-two women have a total population of sixty-five thousand three hundred thirty-eight.

Tercan District, under the administration of District Governor Yakub Sabri Efendi, consists of one hundred ninety-one village and four thousand eight hundred seventy-three households. It has a population of twenty-six thousand three hundred and eighty-one, fifteen thousand four hundred fifty-two men, and ten thousand nine hundred and twenty-nine women.

Directed by the district governor Mehmed İzzet Efendi, Kiğı District has two hundred and seventeen villages and seven thousand seven hundred houses. It has a population of forty-five thousand three hundred and eighty-five, including twenty-six thousand seven hundred eighty-three men and eighteen thousand six hundred two women.

Pasinler District is headed by the Deputy District Governor Edhem Efendi. Along with two hundred fifteen villages, twenty-five thousand two hundred eighty-eight men and eighteen thousand six hundred and thirteen women have a total population of forty thousand nine hundred one and consists of seventeen sub-districts. The District center is Hasankale Town.

There are one hundred forty-three villages and five thousand two hundred and eighty-one households in İspir District, which is managed by Deputy District Governor Ragıp Efendi. There is a population of thirty-three thousand eight hundred two, including seventeen thousand four hundred fifty-six men and sixteen thousand three hundred forty-six women. The District consists of twelve sub-districts and is eighteen hours away from İspir, Erzurum.

Managed by the District Governor Mehmed İzzet Bey, Bayburd District is in the northwest of Erzurum and the center of the District, Bayburt, which is located on the Trabzon main road, is twenty-three hours away from Erzurum. The District consists of one hundred and sixty-four villages and seven thousand two hundred households. It has a population of fifty-four thousand five hundred ninety-seven, including twenty-nine thousand two hundred men and twenty-five thousand three hundred ninety-seven women.

Governed by Deputy District Governor Mehmed Derviş Efendi, Keskim County has a total population of thirty thousand one hundred seventy-five, sixteen thousand three hundred sixty-five men and thirteen thousand eight hundred ten women in five thousand eight hundred and nineteen households. It has seventy villages. Oydam, which is the District center, is thirty hours away from Erzurum.

Directed by Governor Mustafa Fehim Efendi, Tortum District has eight thousand two hundred ninety-nine households. It has a population of forty-eight thousand nine hundred and eighty-two, including twenty-six thousand four hundred and twenty-one men and twenty-two thousand five hundred and sixty-one women. The District has one hundred fifty-seven villages.

Ahmed Şevki Efendi is the Governor of Erzincan Sancak.

Erzincan has a total population of fifty-eight thousand five hundred thirty, including one hundred and forty-three villages, as well as ten thousand nine hundred and seventy-one households, thirty thousand two hundred seventy-nine males, and twenty-eight thousand two hundred fifty-one women. The weather is nice and mild.

Managed by the District Governor Ali Galip Efendi, Kemah District has a total population of nineteen thousand six hundred ninety, including seventy-five villages and three thousand seventy-six households, ten thousand one hundred nine men and nine thousand five hundred and seventy-one women. Seven townships are belonging to the District.

The Refahiye District, administered by the District Governor Mehmed Ali Bey, has one hundred and eleven villages and three thousand three hundred and seventy-six households. Twelve thousand one hundred and forty-one men and eleven thousand six hundred ninety-four women have a total population of twenty-three thousand eight hundred thirty-five.

Directed by the District Governor Süleyman Efendi, Kuruçay's District center is Kuruçay Town and it is 24 hours away from the starboard center. The District consists of six sub-districts and has one thousand seven hundred ninety-nine households with a village of sixty. The District includes a population of twelve thousand five hundred and seventy-six, six thousand three hundred forty men, and six thousand two hundred thirty-six women.

Bayezid Sanjak Governor is Mehmed Ali Pasha and the sancak consists of Diyadin, Karakilise, Antab, and Eleşkird. Although the winter is cold, the summer weather is nice. Bayezid has a total population of eight thousand six hundred and sixty, four thousand seven hundred twenty-three men and three thousand nine hundred and thirty-eight women, in one hundred and thirteen villages and one thousand one hundred and ninety-six households.

Directed by the District Governor İbrahim Necati Efendi, Tutak Town, the center of the Antep District, is twenty-four hours away from Bayezid. In the District, five thousand seven hundred and sixty-eight men and four thousand seven hundred and fifty-six women in total live in two thousand four hundred ninety-eight households.

Directed by District Governor Mehmed Şerif Efendi, Karakilise District has a total population of eight thousand ninety-seven, four thousand five hundred ninety-seven men and three thousand five hundred women in one thousand four hundred thirty-six households.

Directed by the district governor Hüseyin Hüsnü Efendi, the center of the Eleşkirt District is Toprakkale and it is twenty-four hours away from the center of Bayezid. The District consists of seven sub-districts and one hundred four villages and two thousand six hundred eighty-eight households. It

has a total population of twenty-one thousand six hundred fifty-nine, including eleven thousand five hundred and fifty-two men and ten thousand one hundred seven women.

The Diyadin District, administered by the district governor Mehmed Şevki Efendi, is six hours away from the starboard center. The District has three townships and ninety-three villages. A total of eleven thousand four hundred eighty-four people, six thousand two men, and five thousand four hundred eighty-two women lived in one thousand eight hundred and twenty-seven households in the District.

Finally, the District with the highest number of villages is Hnus, while the least one is Karakilise. The highest population is in the Plain District, while the lowest is in the Karakilise District. In the province where there is a lively commercial life, there are many visiting places in almost every starboard.

Giriş

Osmanlı Devleti'nde merkezî yönetimin, nezâretlerin, askerî kurumların, vilâyetlerin, bazı özel kurum ve kişilerin yıllık olarak çıkardıkları bilgilendirme amaçlı yayınlara sal-nâme adı verilmiştir.¹ Kelime Farsça sâl (yıl) ile nâme (mektup, kitap) kelimelerinden meydana gelmiş olup aynı manada nev-sâl kelimesi de kullanılmıştır. Bu kelimelerin Türkçe'de ki karşılığı yıllık kelimesidir.²

Osmanlı Devleti'nde ilk resmî salnâme için 1263 tarihinde Sadrazam Büyük Reşit Paşa tarafından Hayrullah Efendi görevlendirilmiş o da bu görevi Ahmet Vefik Paşa'ya vermiştir. Daha sonra salnâme konusu teferruatlı bir şekilde ele alınmış, devlet ve özel şahıslar tarafından bir çok salnâme yayımlanmıştır.³ Resmî olarak yayınlanan devlet ve vilâyet salnâmeleri başta Anadolu, Suriye, Filistin, Irak ve Arap yarımadası ile Mısır, Trablusgarp ve Tunus gibi Kuzey Afrika ülkeleri ile Trakya, Yunanistan, Makedonya, Arnavutluk, Kosova, Bosna ve Hersek, Yugoslavya, Bulgaristan ve Ege ve Akdeniz adalarının bir kısmı ile Doğu Karadeniz ve Acaristana kadar olan XIX. ve XX. yüzyıl Osmanlı Devleti coğrafyası içinde kalan yerler, topluluklar ve onların yaşamları ile ilgili bilgiler vermektedir.⁴ Osmanlı Devleti'nin son dönemine ışık tutan bu eserler düzenli olmamakla birlikte Türkiye Cumhuriyeti döneminde de il yıllıkları adı altında yayımlanmaya devam etmiştir.

Yukarıda da zikredildiği üzere salnâmeler resmî ve özel olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Resmî salnâmeler de kendi içinde devlet, vilâyet ve nezaretlere ait olanlar şeklinde gruplandırılabilir.⁵ Konu itibarıyla ele alınan vilâyet salnâmelerinde o vilâyetin

¹ Bilgin Aydın, "Salnâme", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara 2009, cilt 36. s.52.

² "Salnâme", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, C.10, s.134

³ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB Basımevi, İstanbul 1983, 3, 106. "Salnâme", *İslam Ansiklopedisi*, C.10, s.134. Bilgin Aydın, "Salnâme", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, , cilt 36. s.52.

⁴ Hasan Duman, *Osmanlı Sâlnâmeleri ve Nevsâlleri Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu*, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara 2000, I, 2.

⁵ Bilgin Aydın, "Salnâme", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 36. S.52-53 Mehmet Kerem Karasu, Demet Karasu, "R.1308 (M.1892/1893) Tarihli Erzurum Vilâyet Salnamesi'ne Göre Bayezid Sancağı," *Asia Minor Studies Journal* 7(1), ss. 117. Nezaretlerce çıkarılan salnâmeler, şu şekilde sıralabilir: I. Salnâme-i Askeri (Harbiye Nezareti ve Makam-ı Ser-Askeri), II. Bahriye Salnâmeleri, III. Hariciye Salnamesi (Salname-i Nezaret-i Umur-u Hariciye), IV. İlmiye Salnâmesi: (Meşihat Makamı), V. Maarif Salnâmesi, VI. Rasathane-i Amirenin Salnâmesi (Ticaret ve Nafia Nezareti), VII. Rusumat Salnâmesi (Maliye Nezareti). "Salnâme", *İslam Ansiklopedisi*, C.10,

idarî teşkilâtı, memurları, mahallin tarihi, eski eserleri, coğrafyası, idarî taksimatı, kazâları, nahiyeleri, kasaba ve köyleri, üretim faaliyetleri, ticaret ve nüfusu hakkında bilgiler, fotoğraf ve haritalar ile vilâyete bağlı sancak ve kazâdaki müslim ve gayrimüslimlere ait okullar, idareciler ile öğretmen ve öğrenci sayıları hakkında bilgiler de mevcuttur.⁶ İncelemeye konu olan Erzurum Vilâyeti'nin de başlangıçta düzenli olmakla birlikte tespit edilen on beş salnâmesi mevcuttur. 1287 tarihinden 1294 tarihine kadar kronolojik olarak devam eden salnâmelerin sonuncusu 1318 tarihinde yayınlanmıştır.

Erzurum Vilâyet Salnâmesi Listesi⁷

Adı	Ait Olduğu Yıl	Basıldığı Yer	Basım Yılı
Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum	1287h/1870 Def'a 1	Erzurum Vilâyet Matbaası	1287h / 1870
Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum	1288h/1871 Def'a 2	Erzurum Vilâyet Matbaası	1288h / 1871
Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum	1289h/1872 Def'a 3	Erzurum Vilâyet Matbaası	1289h / 1872
Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum	1290h/1873 Def'a 4	Erzurum Vilâyet Matbaası	1290h / 1873
Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum	1291h/1874 Def'a 5	Erzurum Vilâyet Matbaası	1291h / 1874
Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum	1292h/1875 Def'a 6	Erzurum Vilâyet Matbaası	1292h / 1875
Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum	1293h/1876 Def'a 7	Erzurum Vilâyet Matbaası	1293h / 1876
Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum	1294h/1877 Def'a 8	Erzurum Vilâyet Matbaası	1294h / 1877
Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum	1299h/1881 Def'a 9	Erzurum Vilâyet Matbaası	1299h / 1881
Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum	1303h/1885 1304h/1886 Def'a 10	Erzurum Vilâyet Matbaası	1303h / 1885 1304h / 1886
Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum	1310h/1892 Def'a 11	Erzurum Vilâyet Matbaası	1310h / 1892
Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum	1312h/1894 Def'a 12	Erzurum Vilâyet Matbaası	1312h / 1894
Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum	1315h/1897 Def'a 13	Erzurum Vilâyet Matbaası	1315h / 1897
Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum	1317h/1899 Def'a 14	Erzurum Vilâyet Matbaası	1317h / 1899
Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum	1318h/1900 Def'a 15	Erzurum Vilâyet Matbaası	1318h / 1900

İncelemeye konu olan 1310 tarihli Erzurum Vilâyet Salnâmesi, Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum başlığı ile başlamaktadır. Toplam 223 sayfadan oluşmaktadır. Takvim ile başlayan salnâme, Osmanlı padişahları seceresi, Kanuni Esasi, devlet dairesi kurumları, görevli memurlardan sonra Erzurum vilâyeti ve kazâları hakkında malumat ile devam etmektedir. Son kısımda Erzurum Rusumat Nezaret Dairesi, divânı umumî ve dühan reji nezareti, düvel-i ecnebi memurları, 1308 tarihli bütçe ve son olarak nüfus ve mesafe cetvelinden oluşmaktadır. Araştırmaya konu olan kısım Erzurum Vilâyetine Dair Malumat-ı İcmalliyye başlığı altında verilen bilgilerin transkript edilmiş ve sadeleştirilmiş halidir.

s.135. Tefik Sütçü, "Sosyal Bilimlerde Araştırma Kaynağı Olarak Almanaklar, Sâlnâmeler ve Yıllıklar," *İlmi Araştırmalar*, Sayı 18, 2004, 86-87

⁶ Bilgin Aydın, "Salnâme", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, cilt 36. s.52-53. Tefik Sütçü, "Sosyal Bilimlerde Araştırma Kaynağı Olarak Almanaklar, Sâlnâmeler ve Yıllıklar," *İlmi Araştırmalar*, Sayı 18, 2004, 87.

⁷ Naci Okçu, Hasan Akdağ, *Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum (1287/1870-1288/1871-1289/1872-1290/1873) Erzurum İl Yıllığı*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2010, 17. "Salnâme", *İslam Ansiklopedisi*, C.10, s.135. Kenan Çetin'in çalışmasında bu sayı 13 olarak verilmiştir. 1289 ve 1292 yılları eksiktir. Kenan Çetin, "Sâlnâmeler Göre XIX. Yüzyılda Erzurum'da Eğitim-Öğretim Kurumları," *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 56, Haziran 2016, 188.

1- Erzurum Tarihi

Erzurum Şehri'nin isim ve kurucusu hakkında verilen bilgiler muhtelif olup bunun oluş tarihinden bahseden bir sahih esere tesadüf olunmamış ise de Tarih-i Cihannüma'da Rum hükümdarlarından birinin Kali isminde olan eşinin bina eylediği ve kendi ismini taş üzerine yazdırıp kale kapılarının birisi üzerine koyarak şehrin isminin Kalikala olarak isimlendirildiğini anlatıp tarih kaydı vermemektedir.⁸ Kamusu'l-Alam isimli eserde ise Erzurum'un adı "Erzen el-Rum" dur. Bu bölgede Erzen ismiyle dahi bir şehir olduğundan ve Erzurum o dönem Romalılar ülkesinin hududuna yakın olduğundan "Erzen el-Rum" denilmiştir.⁹ Diğer bir rivayete göre de şehrin Ermeniler indinde de ismi "Garin" olup¹⁰ eski Yunan müverrihleri bu ismi "Karanitis" suretine dönüştürüp¹¹ ve Ermeniler dahi "Karni Şehri" manasıyla Karnokağak ismini türettiklerinden, Arap coğrafyasından bazılarının kullandıkları "Kalikala" da bu şekilde ortaya çıkmıştır. Miladi 415 yani Hz. Muhammed'in hicretinden 210 sene önce Rum Kayserlerinden Genç Teodosius bu şehirde bir kale bina etmekle şehir dahi Rumlar indinde bir hayli vakit Teodosiopolis ismiyle de maruf olmuştur.¹² Bazı yazarlara göre sonradan bu bölgede bulunan diğer "Erzen" şehri, Selçuklular tarafından ele geçirilince ahali kaçıp o zamana kadar "Garin" yahut "Kalikala" ve "Teodosiopolis" olarak isimlendirilen Erzurum'a göç ettiklerinden bu şehir dahi "Erzen" ismini almış ve Araplar tarafından diğer "Erzen"lerden ayırmak için "Erzen er Rum" olarak isimlendirilmiştir. Coğrafya ve Tarih kitaplarında da bu şekilde ifade edilirken sonraları bu isim "Erzurum" suretinde yazılmaya başlanmıştır. Şehrin isim ve kurucusu hakkındaki muhtelif rivayetler kurucularının Romalılar olduğunu işaret ediyorsa da Hazreti Musa zamanında Mülük-ı Pişdaiyan'ın yedincisi olan Menuçehr Şehri'nin kuzeyinde olan "Kalikala" dağlarından Fırat Nehri'ne cârî olan mecraya açılarak Irak hattına kadar götürmüş olduğu "Miratü'l-Edvar" ve "Miratü'l- Kainat" da görülmesine bakılır ise şehrin o zaman mevcut olduğuna hükmedilir ve bazı tarihi eserlerde şehrin oldukça eski olduğunu gösterir olduğundan gerek Teodosius'un ve gerek Kali'nin ilk kurucu olacağına dair bilgilerin pek sıhhatli olmayacağı açıktır. Daha sonra Fars ve Rum hâkimiyetlerinden sonra Halife Hz. Ömer döneminde Şam'ın fethi ile görevlendirilen Ebu Ubeydullah'ın maiyetinde bulunan İyaz bin Ganem hazretleri tarafından sulhen zaptolunmuştur.¹³

⁸ Kâtip Çelebi, *Cihannüma*, Ed, Said Öztürk, Mahya Yayıncılık, İstanbul 2013, II, 656. El Belazuri bu kadının Ermenyakos'un eşi olduğunu o öldükten sonra emir olduğu ve Kalikale şehrini yaptırdığını bildirir. Bu kadın şehir kapılarından birinin üstüne resmini de yaptırmıştır. Araplar bu kelimeyi Arapçalaştırarak Kâlikâlâ demişlerdir. El-belâzurî, *Fütuhu'l Büldan (Ülkelerin Fethi)*, Çev. Mustafa Fayda, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, 282. İbnü'l Esir ise Patrik Erminakos'un kızı olan Kali'nin şehri inşa ettirecek Kalikale ismini koyduğunu bunun manasının "kali'nin yaptığı iyilik" demek olduğunu daha sonra Arapların buraya Kalikale ismini verdiğini bildirmiştir. İbnü'l Esir, *İslam Tarihi El-kâmil Fi't-târîh Tercümesi*, Hikmet Neşriyat, İstanbul 2008, II, 574.

⁹ Şemseddin Sâmî, *Kâmûsu'l Âlam*, İstanbul 1306, II, 829.

¹⁰ Ermeni kaynaklarında Theodosiopolis yerine Karin/Garin ismi kullanılmıştır. Enver Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Yükseköğretim Kurulu Matbaası, Ankara 1992, 4.

¹¹ Strabon'da Karanitis, Küçük Armenia bölgesinde Romalılara tabi bir eyalet ismi olarak geçmektedir. Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: Kitap XII-XIII-XIV)*, Çev. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2012, 49.

¹² Yedinci yüzyılda yaşadığı varsayılan Kalankatlı Moses'in eserinde de Erzurum için Teodosipol ismi kullanılmaktadır. Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, Çev. Yusuf Gedikli, Selenge Yayınları, İstanbul 2019, 361.

¹³ İyaz bin Ganem Nusaybin Andlaşması şartlarına göre Erzen şehrini fethetmiştir. El-belâzurî, *Fütuhu'l Büldan (Ülkelerin Fethi)*, Çev. Mustafa Fayda, 252. Aynı kaynakta Hz. Osman döneminde Habib bin Mesleme tarafından

Emeviler döneminde Mehmed b. Mervan ve Cerrab b. Abdullah ve Ubeydullah b. Riyah El Gassani tarafından, Abbasiler döneminde ise İshak b. Kendaç ve Musa b. Zırar ve Ebu Tegallub ve diğer valiler tarafından idare edilmekte iken Hicri 512'de "mülük-i mütegalibeden" Mehmed bin Emir Selik'in hâkimiyetine geçmiş ve 597'de Selçukilerden Rukneddin Süleyman Şah ve Sultan Alparslan ve Sultan Melik Davut ve 718'de Çobanlılardan Timurtaş ve Cengiziyeden Ebu Said ve 738'de Ali Celayir'den Şeyh Hasan ve 785'de Karakoyunlulardan Kara Yusuf ve Emir İskender ve 876'da Akkoyunlulardan meşhur Hasan Padişah ve vefatından sonra oğlu Sultan Halil ve Sultan Yakub ve Elvend Mirza ve Mehmed Mirza'nın hâkimiyetinde otuz sene kadar kalmış ve 905'de İran'da zuhur eden Şeyh Haydarzade (Şah İsmail) Safevi'nin idaresine girmiş ve on beş sene kadar bu idarede türlü türlü "mesaib ve inkılabata" uğrayıp 920 senesi Receb ayının ikinci Çarşamba günü Çaldıran Muharebesi neticesinde şehir ve havalisi Osmanlı hâkimiyetine girmiştir.¹⁴ Kanuni Sultan Süleyman'ın 1534 tarihli İran seferi dönüşü Erzurum ile yeni fethedilen Van'ın ayrı birer beylerbeylik olarak teşkilatlandırıldığı bilinmektedir.¹⁵ Beylerbeylik olarak teşkilatlandırılan Erzurum'un özellikle İran seferleri esnasında önemli bir üs olarak kullanıldığı söylenebilir.¹⁶ Erzurum şehri, özellikle Selçukluların, Çobanlıların, Cengizilerin, Timur'un, Karakoyun ve Akkoyunların ve Şah İsmail'in birbirini takip eden istilaları ve bir diğeri ile olan kanlı kıyımları neticesinde bölgenin genel havalisi emniyetten ve iyi bir idareden ve adaletten mahrum olmuş, ahali ve sekenesinin her biri bir tarafa dağılmış ve bir köy şekline bürünmüş iken Osmanlı idaresi altında yeniden şenlenmiştir¹⁷.

Ancak bir müddet sonra içeriden ve dışarıdan zuhur eden ihtilaller ve üç yıl süren çok şiddetli kış neticesinde ahali yine şehirden ve havalisinden çekilmiş, şehir tamamiyle harab olmuş ise de Haymenişin Aşireti reislerinden Kürd Hacı Ali Bey, aşiret halkından on iki bin nüfus kadar ile şehirde ikamet etmek için saraya müracaat etmiş, daha sonra

altı ila sekiz bin arasında kuvvetle Kalikala şehrinin kuşatıldığı ve şehir halkının karşı koyduğu bildirilmektedir. Daha sonra şehir halkının eman dileyip şehri terk etmek veya cizye ödemek karşılığında şehri terkedip birçoğunun Rum ülkesine sığındığı ve habibin birkaç ay daha Kalikala'da kaldığı anlatılmaktadır. El-belâzurî, *Fütuhu'l Büldan (Ülkelerin Fethi)*, Çev. Mustafa Fayda, 283. Aynı bilgi İbnül Esir'de de geçmektedir. İbnül Esir, *İslam Tarihi El-kâmil Fi't-târîh Tercümesi*, Hikmet Neşriyat, İstanbul 2008, II, 574.

¹⁴ Kâtip Çelebi, *Cihannüma*, Ed. Said Öztürk, II, 663-664. Erzurum'un, Osmanlı hakimiyetine giriş tarih kesin olarak bilinmemesine rağmen 1518-1519 tarihi olduğu tahmin edilmektedir. Cevdet Küçük, "Erzurum," *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 1995, XI, 323.

¹⁵ Mükremin H. Yınacı, "Tarih-Erzurum", *İslam Ansiklopedisi*, MEB Basımevi, İstanbul 1964, IV, 351. Erzurum Beylerbeyliği'nin muhtemelen 1535 tarihinde Mehmet Han idaresinde kurulduğu tahmin edilmektedir. Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1998, 60.

¹⁶ Bilgehan Pamuk, *XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2006, 43-52.

¹⁷ Erzurum şehrini ziyaret eden İbn Battuta iki Türkmen grup arasında baş gösteren uzun savaşlar yüzünden şehrin her yanının harap olduğunu söylemiştir. Ebü Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnamesi I-II*, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000, 418. Köseadağ Savaşı'ndan sonra Moğolların eline geçen Erzurum, Moğolların düzenlediği seferlerde uğrak noktası haline gelmiş ve halk şehri terk etmiştir. Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından sonra bölge hâkimiyeti için Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmen aşiretleri mücadelesinde de şehir büyük bir tahribata uğramıştır. İbni Battuta'nın bahsettiği iki Türkmen grup Akkoyunlu ve Karakoyunlu aşiretleridir. Cevdet Küçük, "Erzurum," *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 1995, XI, 322.

Mehmed Han namında bir zat imar için görevlendirilmiş ve Hicri 934'de Ferhad Paşa valiliğe atanmıştır.

2- Erzurum Şehri

Erzurum şehri, vilayet sınırlarının ortasında bulunan mevkisinin işlevselliği ve önemi açısından Osmanlı Devleti'nin büyük şehirlerinden birisidir. Şehir, 39 derece, 55 dakika, 16 saniye, kuzey enlemi ile 38 derece, 15 dakika, doğu boylamında ve deniz seviyesinden beş bin yedi yüz kadem yükseklikte gibi kuzey batısı açıktır. Batı, güney ve kuzey tarafları dağlar ile çevrilmiş ve Şığvalar adlı büyük yüksek dağın eteklerinde bulunan büyük bir ovaya nazırdır.¹⁸ Şehir, doğuda Pasinler, kuzeydoğusunda Tortum, kuzeyinde Keskim ve İspir ve kuzeybatısında Bayburd ve batısında Ilıca ve güneybatısında Tercan ve güneyinde Kiğı ve güneydoğusunda Hınıs kazaları ile sınırlıdır. Şehir, yedi bin üç yüz altmış sekiz hane ile yirmi bin seksen dokuz erkek ve on dokuz bin üç yüz kırk yedi kadın olmak üzere, toplam otuz dokuz bin dört yüz otuz altı nüfusa sahiptir. Şehrin havası kuru olmakla beraber yersularının çokluğu nedeniyle az miktarda nemlidir. Belde soğğunun çokluğu ile meşhur olsa da şiddetli soğukları sürekli olmayıp yükseltisi, dağların mevcudiyeti gibi doğal şartlar nedeniyle bazı seneler mevsiminden daha erken kar yağıp yüksek mevkileri kaplar ise kış şiddetli olur. Geçen sene kışında hava sıcaklığı on sekiz-on dokuz dereceyi geçmediği gibi, bu sene mevsiminden bir erken soğuk olmasına rağmen erbainde yirmi iki yirmi üç dereceyi geçememiştir. Bundan dolayı yüksek mevkileri şiddetli soğuk olur ise ova mahalleri, ılıman memleketlerden ve serinliği, sıcaklığa galip yerlerden addolunur.¹⁹

Şehir önceleri, İran ve diğer doğu devletlerinin, İstanbul ve Avrupa arasında cereyan eden ticaretin bir büyük ambarı konumunda iken iki yabancı devletin sınırına yakınlığı nedeniyle meydana gelen anlaşmazlıklar ve savaşlardan ötürü ticarî olarak zedelenmiş ancak mevcut idarenin iyi niyetli çabalarıyla eski halini unutturacak bir mamuriyet günden güne artarak devam etmektedir.

Mevcut idare ilerlemenin asıl kaynağı olan emniyet ve asayiş sağlamak, huzuru idame etmek ve ahalinin rahatına itina etmekle beraber imkânlar dâhilinde vilayet merkezinde yeni ibtida mektepleri açmaya çalıştığı gibi Erzurum'da bu sene yapılmış olan büyük mülkiye mekteb-i idadi ve kız rüşdiye ve ibtidadi mektepleri açılmıştır.

¹⁸ Erzurum şehri, sahip olduğu coğrafi konumu itibarıyla eski devirlerden itibaren Mezopotamya, İran, Kafkasya ve Anadolu arasında sınır teşkil eden bir bölge olmuş ve tarih boyunca her yönden gelen çeşitli kavimlerin tesirinde kalarak bu kavimler tarafından iskân edilen bir bölge olmuştur. Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1998, 15.

¹⁹ Erzurum şehrinin havası hakkında Evliyâ Çelebi'nin eserinde de bilgiler mevcuttur. Havanın soğukluğu eserde nükteli bir şekilde anlatılmıştır. İlk örnekte Erzurum'dan gelen bir dervişin şehirde 11 ay 29 kaldığı ve yazın gelmediği anlatılırken diğer bir örnekte damdan dama atlayan bir kedinin donup kaldığı ve sekiz ay sonra bahar gelince donu çözülüp yere düştüğü misali verilir. Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, Haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013, II/138. Yine bölgeye gelen Marco Polo, Tatarların yaz aylarında Erzurum da konakladıkları ve atlarını bu bölgede doyurdıklarını kışın ise çok kar yağması ve soğuk yüzünden başka bölgelere göç ettikleri bilgisini vermektedir. Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi Harikalar Kitabı*, Çev. Işık Ergüden, Z. Zühre İlkelen, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2019, 69.

Şehrin sanayisi oldukça memnuniyet verici olup kılınç, tüfenk, çakmak, kundak, kalemtraş, kesici alet, gümüş²⁰ kemer, çeşitli kapkacaklar, tunçtan dökme soba ve mangal, şamdan, bakır eşyalar, bez, ehram, iyi potin kundura haffafiye, kanepeler, sandalye, saracıyenin her çeşidi, bilhassa İspanyol üretimi yer ve palanlara benzer pek güzel at eğer ve palanları ve koşum takımları mükemmel surette sarracıye işleri, kuyumcu, bakırcı, demirci, kılınççı, tüfenkçi, kundakçı, ehramcı, hallaç, kürkçü, terzi, kunduracı, marangoz, hurdekâr, oymacı ve bunlara benzer ev ve ölçü aletlerine yönelik zaruri eşyayı üretmeye ve tanzime muktedir üstad ve sanatkârları vardır.

Şehrin imarına ve meşhur mevkilerine gelince, mükemmel ve muntazam taş bina, bir askeri ve ahşap yapılı hükümet dairesi, bir adet düzgün idadi ve rüşdi-i mülki ve bir adet kız rüşdi, iki adet erkek ve kız ibtida mektebi, yüz on medrese ve kütüphane, yirmi sekiz adı sıbyan mektebi, altmış beş camii ve mescid, on beş tekve ve türbe, bir adet büyük askeri hastane, üç büyük asker ve bir jandarma kışlası, bir hapishane, on bir karakol, üç cephane, bir askeri depo, yarı taş yapı olarak yirmi iki koğuşa havi bir büyük ambar, bir kale ve şehrin her tarafından görünür ve üzerinde memleket saatinin konulduğu bir sancak kulesi, bir eski sur ve tarihi eserlerden oldukça ustalıklı ve süslemeli çifte minareli ve çok sayıda hücreli, bir kubbeli mescidi içeren ve askeri depo olarak kullanılan bir daire ve bir matbaa, geçici olarak askeri rüşdiye olarak kullanılan ıslahhane, bir gümrük dairesi, üç murahhashane, beş adet kilise ve manastır, on yedi hamam, bazısı taş kemer ve çoğunluğunun üzeri ahşaptan üç bin beş yüzü aşkın dükkân ve mağaza, elli beş oda, altı gazino, on bir meyhane, beş fabrika, dört debbağ hane, dokuz kireç hane, on altı sabunhane, on iki mumhane, on sekiz baruthane, beş maytab hane, on üç boyahane, elli iki değirmen, elli bir fırın, kırk iki han, iki yüz yirmi beş çeşme, bir millet bahçesi, ahalinin gezinti yeri olan şehrin dışında gönül dinlendiren bir kasr ve bir büyük havuz, otuz iki bahçe ve yedi yüz altmış arsa ile şehir dâhilinde dokuz mahalde kabristan ve Trabzon'a giden bir düzgün soşe yol mevcuttur.²¹

Başlıca mahsulleri, hinta, şair, sarıbaş, zegerek²², çavdar, darı, nohut, mercimek, bakla, fasulye, küşne domates, kavun, karpuz, soğan, şalgam, hıyar, kabak, havuç, lahana, yer elması ve diğer sebzelerden ibarettir. Ayrıca hayvanların yem ihtiyaçlarını giderecek kadar giyah, yonca ve gorunga bazı bahçelerde hordu vişne, elma ve tut ağaçları olduğu kavak ve söğüt vesair diğer meyveli ağaçları çokçadır.

Şehrin dışında Şığvalar Dağı çevresinde sahabenin büyüklerinden Abdurrahman Gazi Hazretleri medfundur. Ehlullahın büyüklerinden Ebu İshak Kazeruni şehrin içinde Ulu Cami civarında ve kırklar kalanın eski kapısında ve ab-ı güneş Kundakçı Camii

²⁰ Bölgeyi ziyaret eden Marco Polo Erzurum'u geniş bir şehir ve büyük miktarda gümüş çıkartılan bir yer olarak tanımlar. Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi Harikalar Kitabı*, Çev. Işık Ergüden, Z. Zühre İlkelen, 69.

²¹ Şehirde ki tarihi yapılar hakkında bilgi için bakınız. Abdürrahim Şerif Beygu, *Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*, Bozkurt Basımevi, İstanbul 1936. Ümit Kılıç, Abdülkadir Gül, "Osmanlı Dönemi Erzurum Şehri'nin Fiziki Yapılanmasında Vakıflar," *Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı*, Ed. İbrahim Ethem Atınur, Berikan Yayımevi, Ankara 2012, 325-371.

²² Yabancı keten için kullanılan bir tabirdir. Buğday ve arpa tahıllardan sonra Nisan veya Mayıs ayı gibi ekimi yapılmaktadır. Tohumunda çürüme olmaması için zeyrek bitkisinin ekimi yağmursuz kurak havada yapılmaktadır. Detaylı bilgi için bakınız. Selahattin Tozlu, Ümit Kılıç, "Erzurum Ziraat Tarihinden Notlar: Zeyrek," *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 4, Giresun 2011, 101-115.

bitişğinde ve Karakullukçu Ali Beşe Camiinde ve Taş Timur ve Habib Baba, At Meydanı'nda ve Sadrettin Konevi, Derviş Ağa Sokağı'nda ve ermişlerden Ebu'l-Leys, Tophane Hanı Bağçesi'nde ve Emir Şeyh, Tebrizkapısı Mescidi içinde vaki türbelerinde yatmaktadır.

Tablo: 1310/1892 Tarihli Salnâmeye Göre Erzurum Vilâyeti

ERZURUM VİLÂYETİ	
ERZURUM SANCAĞI	
Hınıs Kazâsı	Ova Kazâsı
Tercan Kazâsı	Kığı Kazâsı
Pasinler Kazâsı	İspir Kazâsı
Bayburd Kazâsı	Keskim Kazâsı
Tortum Kazâsı	
ERZİNCAN SANCAĞI	
Kemah Kazâsı	Refahiye Kazâsı
Kuruçay Kazâsı	
BAYEZİD SANCAĞI	
Karakilise Kazâsı	Eleşkirt Kazâsı
Antab Kazâsı	Diyadin Kazâsı

3- Erzurum Vilayeti: Sancaklar ve Kazâlar

Hınıs Kazâsı

Kaymakam Hüseyin Bey tarafından idare edilen Hınıs Kazâsı'nda naib, mal müdürü, tahrirat kâtibi ve sandık emini üst idareyi oluştururken kazâ idaresinde Kazâ İdare Meclisi, Bidayet Mahkemesi, Ziraat Bankası Şubesi, Nüfus Memuru, Tahrir-i Vergi Kâtibi ve Ambar Memuru görev yapmaktadır. Zabıta, Telgraf ve Posta görevlileri de mevcuttur. Ayrıca mektebi rüşdi, bir öğretmen, bir kapıcı ve yirmi bir öğrenciye sahiptir.

Erzurum'un güneybatısında bulunan kazâ, iki yüz otuz altı köy ile dört bin iki yüz on yedi haneye sahiptir. Kazânın toplam nüfusu on dört bin yüz altmış iki erkek ve on bin dokuz yüz doksan altı kadın olmak üzere yirmi beş bin yüz elli sekizdir. Kazâya bağlı on iki nahiye vardır. Hınıs merkezi, Erzurum'a on sekiz saat uzaklıktadır.

Kazâda, yedi cami ve mescid, üç tekve, bir mektebi rüşdi, yirmi beş sıbyan mektebi, otuz beş medrese, bir hükümet konağı, bir askeri kışla, bir eski sur, bir telgrafhane, üç yüz elli beş dükkân ve mağaza, bir meyhane, üç han ve otuz üç bezirhane, bir boyahane, yetmiş sekiz değirmen ve dink, yüz yetmiş üç çeşme, üç köprü, dört yüz yirmi yedi arsa, yüz yirmi iki yaylak ve yirmi kabristan mevcuttur.

Hınta, şair, çavdar, darı, zegerek, nohut, mercimek gibi mahsulât-ı araziyesi pek çok olup bölge halkının ihtiyaçlarının karşılanmasından sonra Erzurum'a sevk edilmektedir. Yem olarak bol miktarda gıyah yetişmektedir. Kazânın kadınları evlerinde seccade, kilim, bir nevi şal keçeden imalatları olup bunlar kazâ dâhilinde ve Erzurum'da tüketilmektedir. Ayrıca Hınıs dâhilinde demirci, nalband, bakırcı, kalaycı, taşçı, dülgere gibi sanatkarlar mevcuttur. Ormana sahip olmayıp az miktarda meşeliklere sahiptir.

Kazânın üst tarafında bulunan Bingöl Dağı'ndan çıkan çay, kazâyâ tabi Şoşar Nahiyesi'ne gidinceye kadar sair sularında karışmasıyla büyük bir nehir halini alır ve Aras adını alarak Tekman Nahiyesi'yle, Pasinler Kazâsı'ndan İran'a doğru akar ve İran'ın birçok yerlerine cari olur. Bingöl Dağı mera ve yaylak olduğu gibi pek çok sulara sahiptir. Bunlar birbirlerine karışarak Hınıs Ovası'nda birleşip Muş'a tabi Bulanık Kazâsı'nda, Murat Nehri'ne tabi olur. Hınıs ova köylerinden Hant Köyü'nde bulunan bir türbe yanında her yıl Haziran'da bir gözeden kırk gün içinde giderek artan bir şekilde akarken akabinde toplam yüz yirmi gün içerisinde yeniden kaybolur. Bu su, türbe civarındaki on iki köyün tüm ihtiyaçlarını gidermektedir. Kazâ dâhilinde Tekman Nahiyesi'nin Katranlı Köyü önünde Hamurbid Dağı ortasında Temmuz ve Ağustos ayları içerisinde Tafta tabir olunan kaynaklardan bir çeşit petrol madeni olup civar ahali bezir ve gaz yerine kullanmaktadır.

Ova Kazâsı

Kaymakam Mehmed Akif Efendi'nin idaresinde olan kazâda naib, mal müdürü, tahrirat kâtibi üst yönetimi oluşturmaktadır. Kazâ'da, Kazâ İdare Meclisi, Mal Kalemî, Nüfus Kalemî, Tapu Kalemî, Beledi Dairesi, Arazi Takdir Komisyonu bulunmakta zabıta ve telgraf ve posta hizmetleri için memurlar da bulunmaktadır.

Ova Kazâsı, Erzurum'un batısında on beş nahiyeden oluşmaktadır. Erzurum'dan üç saat uzaklıktadır. Kazâ, yüz altmışaltı adet köyde, yedi bin üç yüz doksan iki hane ve otuz üç bin dokuz yüz elli altı erkek ve otuz bir bin üç yüz seksen iki kadın ki toplam altmış beş bin üç yüz otuz sekiz nüfusa sahiptir.

Kazâda doksan bir cami ve mescid, sekiz tekve ve türbe, kırk üç medrese, kırk bir kilise ve manastır, bir hükümet konağı, elli dükkân ve mağaza, iki fabrika, kırk beş han, yüz yirmi altı ambar, dört yüz yirmi beş samanlık, altı fırın, iki yüz otuz iki değirmen, on dink, yirmi dört bezirhane, yüz otuz iki çeşme ve dört büyük taş köprü, dokuz bin iki yüz seksen mera, dokuz bin kadar arsa, sekiz yüz yirmi sekiz bağçe, iki yüz on bir de kabristan vardır.

İmalat olarak kilim, şal, bez, kıl çuval gibi basit şeylerden ibarettir. Tarım ürünleri, buğday, arpa, sarıbaş, zegerek, imsek, çavdar, üzüm, darı, nohut, mercimek, bakla, küşne, fasulye, çimen, mısır, soğan, kartol, kavun, karpuz, hıyar, şalgam, lahana ve sair sebzelerdir. Hayvanlar için yem olarak yeterince giyah, yonca ve gorunga bolca bulunur. Meyveli ağaçları yoktur ancak meyvesiz ağaçları çoktur.

Kazâ dâhilinde türbeleri mevcut bulunup ziyaret olan evliyadan Hüseyin Dede, Ilıca Köyü'nde ve Tapduk Baba ile Yunus Emre, Tuzcu Köyü'nde ve Ahmed Baba, Künbet Köyü'nde ve Çobandede, Köse Mehmed Köyü civarında ve Ümidim Baba, Ümidim Köyü'nde medfun bulunmaktadır. Şayın Deresi ve Altıntaş Yaylası nam mahallerde toplam yirmi beş bin dönüm kadar pelit ağaçlarıyla bir miktar büyük ve küçük çam ağaçlarını içeren, koru ve orman bulunup bunlardan husule gelen ürünler Erzurum'a gönderilmektedir.

Ova Kazâsı ortasında Serçeme Deresi'nden cereyan eden nehirler kazâyâ dört saat mesafede olan Kağdariç'de birleşerek Fırat'ı teşkil eder. Bunun asıl kaynağı Kalikala dağ silsilesinde ve Ilıca'nın kuzeydoğusunda vaki Dumlu Yaylası'ndaki su, adeta sun'i bir havuz gibi olup gayet saf ve berrak ve bir dakika kadar el dayanmaz derecede soğuktur. Bu su, diğer sulara karışarak Erzincan Sancağı ortasından akarak Çat'da Murat ile birleşir ve Basra Körfezi'ne akar.

Kanber ve Ümidim köyleri ile Yılanlı ve Tufanç yaylasında güzel bir çeşit kırmızı taş çıkıp binalar için imal olunduğu gibi musluk ve çeşmelere tekne olarakta işlenir. Müdürge Köyü'yle, Top Dağı nam mahalde bir çeşit beyaz ve siyah taş çıkıp bunlar dahi binalara döşemeye sarfedilir. Aşkale civarında dahi alçı taşı ve Mezra Köyü'nde de kömür madenleri vardır. Kazânın, Balıklı, Soğuk Çermik ve Karur köylerinde bulunan kaplıcaların suları tatlı ve soğuk, merkez kazâ olan Ilıca'da üç kaplıca ile civarda bulunan Gelingeldi kaplıcası ve Akdağ, Arzutu ve Müdürge köylerinde olan kaplıcaların suları dahi sıcak olup bunların madenleri kükürtlü olmasıyla sızı ve kaşınma gibi hastalılara faydalıdır.

Tercan Kazâsı

Kaymakam Yakub Sabri Efendi, Naib İsmail Hakkı Efendi, Mal Müdürü Mehmed Tevfik Efendi, Tahrirat Kâtibi Mehmed Dursun Efendi, Sandık Emni Hüseyin Revnak Efendi'dir. Ayrıca Kazâ'da, Kazâ İdare Meclisi ve Bidayet Mahkemesi bulunmaktadır. Ziraat Bank Şubesi'nin de faaliyet gösterdiği Kazâ'da Nüfus Memuru, Vergi Kâtibi, Tapu Kâtibi, Zabıta Memuru, Telgraf ve Posta Memuru'da görev yapmaktadır.

Erzurum'un batısında olup yüz doksan bir köyde dört bin sekiz yüz yetmiş üç hane ve on beş bin dört yüz elli iki erkek, on bin dokuz yüz yirmi dokuz kadın olmak üzere toplam yirmi altı bin üç yüz seksen bir nüfusa sahip ve on iki nahiyeden müteşekkildir. Erzurum'a uzaklığı on altı saat mesafededir.

Kazâda, kırk kadar cami ve mescid, bir rüşdiye mektebi, on altı medrese ve sıbyan mektebi, bir hükümet konağı, bir askeri kışla, otuz beş kilise ve manastır, bir telgrafhane, bir hamam, dört han, yetmiş beş dükkân ve mağaza, üç fırın, yüz otuz altı değirmen, yüz kırk yaylak, dokuz yüz iki arsa kırk beş çeşme ve bir taş köprüsü vardır.

Tarım ürünleri ise, buğday, arpa, sarıbaş, zegerak, çavdar, darı, nohut, mercimek, bakla, fasulye, küşne, kavun, karpuz, hıyar ve soğandan ibarettir. Hayvan yemi olarak her çeşit ot, yonca ve sairesi boldur. Kazâda güzel halı, kilim, seccade, heybe, çorap ve tozluk imal edilmekte olup Kazâ'da ve Erzurum'da tüketilmektedir. Tercan'da büyük ormanlık alanlar olmayıp bazı dağlarda küçük pelit meşeliği ve ardıç fidanları bulunursa da yalnız ahalinin ihtiyaçlarını gidermeye yöneliktir. Ara sıra Erzurum'a da götürülüp satılmaktadır.

Kığı Kazâsı

Kaymakam Mehmed İzzet Efendi'nin yönetimini yaptığı kazâda, naib, mal müdürü ve tahrirat kâtibi ile Kazâ İdare Meclisi, Bidayet Mahkemesi, Ziraat Bankası Şubesi, Mal Kalemi, Nüfus Kalemi, Tapu Kalemi, Beledi Dairesi ve Zabıta Dairesi kurumları mevcut olup Duyun-ı Umumiye ve Reji memurları da görev yapmaktadır.

Kazâda ayrıca elli öğrencili rüşdiye mektebi ve altmış beş öğrencili ibtidaiye mektebi ve birer öğretmenleri bulunmaktadır.

Erzurum'un batısında olup iki yüz on yedi köyüyle yedi bin yedi yüz bir haneye sahiptir. Yirmi altı bin yedi yüz seksen üç erkek ve on sekiz bin altı yüz iki kadın olmak üzere toplam kırk beş bin üç yüz seksen beş nüfusa sahiptir. On beş nahiyesi olan Kığı Kazâsı'nın merkezi olan Kığı'nın, Erzurum'a olan uzaklığı yirmi dört saattir.

Kazâ merkezinde bir adet hükümet konağı, on sekiz cami ve mescid, bir rüşdiye mektebi ve dokuz adet sıbyan mektebi, iki medrese, otuz dokuz kilise ve manastır, iki yüz dükkân ve mağaza, beş meyhane, iki han, iki kireçhane, bir baruthane, bir mumhane, on

bezirhane, bir boyahane, iki debbağhane, iki fırın, iki yüz kırk sekiz değirmen ve kırk üç dink, dört yüz yirmi yedi arsa, doksan beş çeşme, on köprü, yedi yaylak ve dokuz kabristan vardır. Tarım ürünleri ise buğday, arpa, zegerek, çavdar, darı, nohut, mercimek, bakla, kavun, karpuz, soğandan ibarettir. Hayvanat için her çeşit ot olur. Meyveli ağaçlardan yabani elma ve armut bulunur ise de meyvesiz ağaçlardan söğüt, kavak ve benzerleri çoktur.

Kazâ merkezinde iplik alacası basit bez dokunur ve kazâ merkezinde satılır. Civar köylerde kazâ ahalisine yetecek kadar yemeni ve papuç imal edilir. Zaruri ihtiyaçlarını giderecek kadar sanatkârları vardır. Kazâda, Enderis denilen bölgede on bin dönümlük bir arazide orman olup, kesilen ağaçlar kazâda ve Erzurum'da satılır. Şeytan Deresi, Çay, Kabiz, Küçük, Konik mahallerinde seksen beş dönüm kadar meşelikleri olup yalnız bölge halkının ihtiyaçlarını gidermektedir.

Kiği Kazâsı'nda bir nevi demir madeni olup önceleri burada gülle üretilmiş ise de 1255 tarihinden itibaren terk edilmiştir. Gülgören Dağı'nda tebeşir vardır. Hölenk'te ılıca yedi senede bir yıl ortaya çıkar ve cilt hastalıklarına iyi gelmektedir.

Pasinler Kazâsı

Pasinler Kazâsı, Kaymakam vekili Edhem Efendi tarafından yönetilmektedir. Ayrıca naib, mal müdürü ve tahrirat kâtibi gibi görevlilerde mevcuttur. Kazâ İdare Meclisi, Bidayet Mahkemesi, Mal Kalemi, Ziraat Bankası Şubesi, bulunmakta olup ayrıca Nüfus Memuru, Nüfus Kâtibi, Tapu Kâtibi, Telgraf ve Posta Memuru ve Duyun-ı Umumiye Memuru ve Zabıta Memuru da görev yapmaktadır.

Kazâda, elli öğrencinin eğitim gördüğü bir de rüşdiye mektebi bulunmaktadır. Erzurum'un doğusunda altı saat mesafede iki yüz on beş köy ile beraber yirmi beş bin iki yüz seksen sekiz erkek²³ ve on sekiz bin altı yüz on üç kadın ki toplam kırk bin dokuz yüz bir nüfusu olup on yedi nahiyeden müteşekkildir.

Kazanın merkezi, Hasankale Kasabası'dır. Kazâda doksan beş cami ve mescid, on üç tekve ve türbe, sekiz zaviye, bir rüşdiye mektebi, seksen yedi İslam ve Hristiyan mektebi, kırk medrese, on sekiz kilise ve manastır, bir telgrafhane, dört yüz seksen bir dükkân ve mağaza, kırk han, yedi bin dokuz yüz on bir hane, bir gazino, on iki meyhane, iki kireçhane, dört baruthane, on üç fırın, yüz altmış bir değirmen ve dink, elli beş çeşme, iki yüz altmış köprü ve iki yüz on kabristan vardır.

Kazâda iyi nitelikte halı, kilim, seccade, keçe, çorap, tozluk, eldiven, ehram, basit şal imal olunup kazâ içinde ve dışında kullanılmakta ve fazlası satılmaktadır. Demirci, bakırcı, çilingir, nalbant, çulha, saraç, taşçı, dülgere gibi sanatkârları bulunur. Tarım ürünleri ise hinta, şair, sarıbaş, çavdar, darı, zegerek, nohut, mercimek, bakla, fasulye, soğan, mısır, küşne, yer elması, şalgam, lahana ve diğer sebzelerdir. Ayrıca kavun, karpuz ve salatalıkta yetişmektedir. Hayvan yemi olarak yeterince giyah, yonca ve gorunga yetiştirilmektedir.

Kazâda, Malikom, Hanahmed, Tımar, Bulkasım, Hertev, Kendikot, Çermiksu, İssısu, Ağvıran, Kiçesor, Kesmesor, İslamsor köyleri ve civarlarında yüz elli bin dönüm

²³ Pasinler Kazâsı'nın 1835 tarihinde toplam 127 köy ve 10,058 erkek nüfusa sahip olduğu bilinmektedir. Ümit Kılıç, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Pasinler ve Köylerinin Demografik ve İskân Yapısı," *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı 42, Erzurum 2010, 241-257.

kadar büyük ve küçük meşe, çam, kavak fidanlığı havi ormanlar bulunup bunlardan çıkarılan kereste kazâda tüketilmekte ayrıca Erzurum, Eleşkird ve Van'a kadar gönderilmekte ve tüketilmektedir.

Kazânın kuzeyinde olan Kargapazarı Dağı'nda doğan Bu'l-kasım, Ketvan, Ügümi ve Badıçıvan köyleriyle civar tepelerden ve vadilerden gelen diğer ufak tefek sular bir nehir halini alıp Pasin Ovası'ndan geçerek elli altmış kadar değirmeni çevirdikten ve kazâyâ ait ziraat alanlarını suladıktan sonra Çoban Köprüsü'nde Aras Nehri ile birleşerek Kağızman yönünden Revan tarafına gider. Kazâda, Güllü Köyü civarında kireç taşı ve Tortan Köyü'nde alçı taşı çıkıp burada sarf olunduktan sonra Erzurum'a gönderilerek burada satılır. Aha, Serçeboğazı, Hümgü köyleri civarında sal taş çıkıp bina yapımında ve döşemelerde kullanılmaktadır.

Kızılçermik, Asboğa, Serçeboğazı, Zivin, Deliçermik ve Hasankale'sinde büyük ve küçük üç adet kaplıca ve renkleri sarıca iki adet de soğuk çermik olup bunlar sızı ve sıtma ve ateşe ayrıca cilt hastalıklarına iyi gelmektedir.

İspir Kazâsı

Kaymakam Vekili Ragıp Efendi tarafından yönetilen kazâda, naib, müftü, mal müdürü ve tahrirat kâtibi gibi görevliler ile Kazâ İdare Meclisi, Bidayet Mahkemesi, Mal Kalemi, Maarif Meclisi, Beledi Dairesi, Nüfus Kalemi, Ticaret ve Ziraat Meclisi bulunmaktadır. Kazâda, ayrıca Ziraat Bankası Şubesi'de mevcuttur. Evkaf, Reji, Zabıta ve Tapu memuriyetlerinde çalışan memurlar da bulunmaktadır.

İspir Kazâsı, yüz kırk üç köy ile beraber beş bin iki yüz seksen bir hanede, on yedi bin dört yüz elli altı erkek ve on altı bin üç yüz kırk altı kadın olmak toplam otuz üç bin sekiz yüz iki nüfus bulunmaktadır. Kazâ, on iki nahiyeden müteşekkil olup kazâ merkezi olan İspir, Erzurum'a on sekiz saat uzaklıktadır.

Kazâda, yüz dört cami ve mescid, kırk medrese, üç tekve ve zaviye, beş türbe, yüz on dokuz sıbyan mektebi, on dokuz kilise ve manastır, kırk bir dükkân ve mağaza, dört han, yüz yetmiş sekiz değirmen, dört fırın, bir baruthane, iki yüz seksen dokuz çeşme, on iki bin sekiz yüz ambar ve samanlık, altı bin kadar bahçe, iki yüz elli arsa ve mezradır.

Tarım mahsulleri ise buğday, arpa, sarıbaş, çavdar, darı, fasulye, mısır, mercimek, üzüm, küşne, zegerak, bakla, patates, fiğ, soğan, sarımsak, domates, banya, kavun, karpuz, salatalık, lahana, çiriş ve diğer sebzelerdir. Meyvelerden elma, armut, ayva, şeftali, kayısı, kızılıcık, muşmula, vişne, kiraz, ceviz, üzüm, tut, erik ve zerdali bolca olur. Kilim, seccade, heybe, çorap, tozluk gibi imalat ve dokuma ürünleri vardır.

Bayburd Kazâsı

Kaymakam Mehmed İzzet Bey tarafından yönetilen Bayburd Kazâsı'nda, naib, mal müdürü, müftü ve tahrirat kâtibi gibi görevliler ile Kazâ İdare Meclisi, Bidayet Mahkemesi, Mal Kalemi, Ziraatbank Şubesi, Beledi Dairesi, Nüfus Kalemi, Tahrirat Komisyonu bulunmakta olup ayrıca posta ve telgraf, Duyun-ı umumiye ve Reji ile ilgili görevleri yürüten memurlarda mevcuttur. Kazâda 56 öğrencili bir rüşdiye mektebi ve 76 öğrencili birde ibtidaiyye mektebi bulunmaktadır. Ayrıca Zabıta ve Polis merkezi de bulunmaktadır.

Kazâ, Erzurum'un kuzeybatısında olup kazâ merkezi olan ve Trabzon anayolu üzerinde bulunan Bayburd'un, Erzurum'a uzaklığı yirmi üç saattir. Kazâ, yüz altmış dört köy

ile yedi bin iki yüz hanede yirmi dokuz bin iki yüz erkek ve yirmi beş bin üç yüz doksan yedi kadın olmak üzere toplam elli dört bin beş yüz doksan yedi nüfusu barındırmaktadır.

Kazâda, yüz yirmi beş cami ve mescid, seksen beş kütüphane ve medrese, yirmi dokuz sıbyan mektebi, bir adet askeri kışla, bir rüşdiye mektebi, yirmi sekiz zaviye ve tekye, elli beş kilise ve manastır, bir cepthane, bir telgrafhane, dört hamam, bir eczane, beş yüz altmış beş dükkân, kahve ve mağaza, kırk üç han, bin altı yüz otuz oda, üç bezirhane, bir debbağhane, yüz seksen sekiz değirmen, otuz üç fırın, yüz otuz dört çeşme, sabunhane, mumhane, boyahane, üç bin altı yüz yirmi bir ambar ve samanlık, bin beş yüz bağçe, bin dokuz yüz seksen arsa, yüz elli köprü mevcuttur.

Bayburd'da döşemelik yan ve orta kilim, seccade, güzel çorab ve tozluk üretiminin yanı sıra kılıççı, tüfenkçi, bakırcı, demirci, kuyumcu, sarraf, haffâfhğa ait iş kollarının ustaları bulunmaktadır. Gümüş kap kaçak üretimi, gümüş üzerine siyah işlemeli sigara tabakası, çubuk ve saire imalatı yapılmakta vilayet dâhilinde, İstanbul'da ve sair yerlerde satılmaktadır. Beldenin ihtiyaçlarını görecekt miktarda sanatkâr bulunmaktadır.

Tarım ürünleri ise buğday, arpa, sarıbaş, çavdar, darı, zegerek, fasulye olup meyvelerden ise vişne, kiraz, erik, karpuz ve sebzelerden şalgam, soğan, patates, lahana, pancar, havuç, çiriş, lâzut, yer elması ve sairedir. Kazânın muhtelif mahallerinde sık ve seyrek olarak yüz bin dönüm arazi pelit, kavak ve bazı çam ağaçları olup Bayburd ve Erzurum'a ve sair civar mahallere nakil ve sarf olunur.

Kazânın Erzurum sınırında bulunan Kop Dağı silsilesinden doğan Çoruk Nehri, Kop Dağı'nın ilerisinde olan bazı ufak tefek çayları toplayıp Bayburd Kasabası'nın önünden akarak İspir, Tortum, Keskim, ve Rusya dahilinde Oltu, Tavusker, Ardanuç, Emirhayı, Livane ve Avara suları ile birleşerek büyük bir nehir halini alır ve Gunegune'den Karadeniz'e dökülür. Nehir üzerinde denizden Keskim'e kadar ticari eşya taşımak için kayık kullanılması mümkün görünse de mecrasının taş ve toprakla dolu olması nedeniyle kayıkların seyr ve hareketine müsait değildir. Nehrin, Bayburd yönünde olan kısmı üzerinde dokuz adet yarı taş köprü ve on beş kadar değirmen mevcuttur.

Bayburd Kazâsı'nda sahabenin büyüklerinden Abdulvahhab Gazi, Seyyid Yakub ve kardeşi Seyyid Halil ve Gökçe Şeyh Halil ile evliyadan Hoca Necmeddin ve Zahidi Geylani ve Ahmed, Zencani, Şeyh Hayrani, Veysel Hemedani ve ondan fazla evliya ve şeyh kabirleri mevcuttur.

Keskim Kazâsı

Kaymakam Vekili Mehmed Derviş Efendi tarafından yönetilmekte olup, naib, mal müdürü vekili ve tahrirat kâtibi ile kazâda, Kazâ İdare Meclisi, Mal Kalemi ve Ziraat Bankası Şubesi olup Nüfus memuru, Tapu kâtibi ve Zabıta Memuru da görev yapmaktadır.

Erzurum'un kuzeyinde vaki beş bin sekiz yüz on dokuz hanede, on altı bin üç yüz altmış beş erkek ve on üç bin sekiz yüz on kadın olmak üzere toplam otuz bin yüz yetmiş beş nüfusa sahiptir. Yetmiş adet köye sahiptir. Kazâ merkezi olan Oydam, Erzurum'a otuz saat mesafededir.

Kazâda bir kışla, bir askeri hastane, yetmiş beş cami ve medrese, elli bir sıbyan mektebi, on altı kilise ve manastır, hükümet konağı, dört fırın, iki kahvehane, yirmi beş dükkân, altı han, yedi kordon, yüz on altı değirmen, on dört köprü, yüz altmış beş arsa ve seksen bir mahalde kabristanı vardır.

Manisa ve Acem şallarına benzer şal, çorap, tozluk, ehram ve yerli bez gibi dokuma ürünleri imalatı vardır. Çakmakçı, kundakçı, demirci, bakırcı, taşçı ve dülgere ve çiftçi aletlerini imal edebilecek sanatkârları vardır.

Tarım ürünleri olarak hinta, sarıbaş, çavdar, şair, darı, nohut, mercimek, bakla, pirinç, bamyâ, patlıcan, mısır, fasulye, soğan, kabak, şalgam, lahana ve sair ürünler üretilmektedir. Meyvelerden vişne, kiraz, elma, armut, üzüm, tut, ayva, zerdali, erik, tamas, üvez, incir, nar, zeytin, kızılıçık, şeftali, ceviz, muşmula, kavun, karpuz üretilir ve diğer yemiş ağaçları çokçadır. Hayvan yemi olarak kullanılan yonca, gorunga ve giyah da bol miktarda üretilmektedir.

Kazânın müteaddid mahallerinde çam, köknar, arduç, meşe, karaağaç, dişbudak, toruk ağaçlarını içeren orman var ise de bunlar dağlık ve taşlık olduğundan başka yerlere sevki imkân dâhilinde olmadığı için bulunduğu bölgenin yakacağı için kullanılmaktadır. Kazâda Barhal, Nigizdan, Milo ve Hadiçor sularıyla diğer dağdan doğan ve akan sular birleşerek bir büyük nehir teşkil ederek Batum yakınında Gönve isimli mahalden Karadeniz'e karışır.

Çörgenes, Göcek, Öydem ve Milo köyleri içerisinde kireç alçı, Nigizdan, Lövsenco ve Arcivan köylerinde çelik madeni olup ehli bunları basit ocaklarda dökerek kazâ ve diğer mahallerde sarf ederler.

Tortum Kazâsı

Kaymakam Mustafa Fehim Efendi tarafından idare edilen kazâda, naib, mal müdürü ve tahrirat kâtibi yanında Kazâ İdare Meclisi, Bidayet Mahkemesi, Mal Kalemi, Ziraat Bankası Şubesi bulunmakta olup ayrıca nüfus memuru, tapu kâtibi ve zabıta memurları da görev yapmaktadırlar. Kazâda ayrıca 25 öğrencili bir de ibtidaiyye mektebi mevcuttur.

Tortum Kazâsı, Erzurum'un kuzeydoğusunda bulunmakta olup sekiz bin iki yüz doksan dokuz hanede, yirmi altı bin dört yüz yirmi bir erkek ve yirmi iki bin beş yüz altmış bir kadın olmak üzere toplam kırk sekiz bin dokuz yüz seksen iki nüfus barındırmaktadır. Yüz elli yedi köy ve mahallatı olan kazânın merkezi Nihah Kasabası olup Erzurum'a dokuz saat mesafededir.

Kazâda yüz on üç cami ve medrese, üç tekve ve türbe, ibtida mektebi, yüz kadar sıbyan mektebi, yedi kilise ve manastır, yirmi bir dükkân, iki mağaza, on bir han, sekiz fırın, yüz otuz dört değirmen, seksen yedi dink ve kırk bir çeşme, beş köprü, elli arsa ve yüz otuz kabristan vardır.

İmalat ve dokuma ürünleri kilim, halı, seccade, şal, tozluk ve çorap gibi şeylerden ibarettir. Tarım ürünleri ise arpa, buğday, çavdar, darı, nohut, mercimek, bakla, pirinç, soğan, kavun, karpuz olduğu gibi vişne, kiraz, elma, armut, üzüm, ayva, tut, şeftali, zerdali, erik, iğde, ceviz ve sair meyveli ağaçları bolcadır. Hububat üretimi bölge halkına yetecek düzeyde olup meyve-sebzeler ise kazâ ahalisine yettikten sonra çoğunlukla Erzurum olmak üzere sair her yere sevk edilir ve satılır. Erzurum'da şiddetli soğuklardan dolayı meyveli ağaçları yeterince yetiştirilemez ama Hikmet-i huda kazâ-ı mezbur Erzurum için yaratılmış bir yerdir.

Kazânın Azort, Eşkisor ve Hospirik ve Kovansu ve Ödük karyeleri civarında ve Tortum'a tabi Namervan Nahiyesi'nde İnce, Pastosor, Ardos, Köniğ, Kığıkın, Başkale, Cansor, Ağnot, Karşin, Kanzahor, Mikhar, Loso, Pitker, Korneş, Alabalık, Çardaklı, Çatak

ve sair köylerde yaklaşık üç yüz elli iki bin dönüm kadar büyük ve küçük çam ağaçları, kavaklık ve meşeliği havi bir hayli ormanları olup bunlardan hâsıl olan kereste ve yakacak kendi yerinde sarf olduktan sonra Erzurum'a, Pasinler'e, Eleşkirt, Hınıs ve Erciş kazâlarıyla Van Vilayeti'ne kadar nakil olur ve satılır. Yine kazânın Börek Haho, Vihik, Üngüzek, Öşin ineği maa Lök köylerinde ve etrafında bitişik ve ayrı şekillerde büyük ve küçük her çeşit keresteliğe uygun çam ve ardıç ağaçları vardır. Ancak yüksek ve taşlık bölgelerde oldukları için sair yerlere nakledilemezler sadece buldukları bölgede tüketilmektedirler.

Tortum'da başlıca dört nehir olup bunlardan birincisi merkez kazâ olan Nihah Nahiyesi'nin cenubunda olan Kargapazarı ve Kireçli, ikincisi Kiğık Nahiyesi'nin güney tarafında olan Zernavur ve Koğanis köyleri civarında ki Dumlu, üçüncüsü Kisha Nahiyesi'nde olan Gökdere, dördüncüsü Ödük Nahiyesi'nin güneybatısında bulunan Fısrık suları olup bunlar bazı nehirler ile birleşerek Kisha Kapısı'nda bir büyük nehir ve Öş Köyü ve Aşbişen Köyü önünde akan Çoruh Nehri'ne dökülür. Namervan'da Dura, Açıküzü, Çakırbaba dağlarından doğup Şekerli Köyü önünde bir diğerine karışarak Oltu'ya bağlı Sarıkaya'da Ardos Nehri'ne Van'dan İsrail Düzü'nde Penek Nehri'ne katılan Ohur Karyesi önünden akarak Aşbişen Köyü önünde Tortum Nehirleri'yle birleştirip zikrolunan Coruk Nehri'ne akarak Batum'un güneybatısında Karadeniz'e akar.

Erzincan Sancağı

Sancağın mutasarrıflığını Ahmed Şevki Efendi yürütmektedir. Liva memurları naib, muhasebeci, müftü ve tahrirat müdüründen oluşmakta olup Liva İdare Meclisi, Hukuk Dairesi ve Ceza Dairesi'nden oluşan Liva Bidayet Mahkemesi, Muhasebe Kalemi, Tahrirat Kâtibi, Vergi Kalemi, Defterhane Kalemi, Mahkeme-i Şeriyeye Kalemi, Evkaf Kalemi, Nüfus Kalemi, Beledi Meclisi kazâ idaresini ve mülki teşkilatını oluşturmaktadır. Ayrıca Ziraat Bankası Şubesi, 88 öğrencili bir mekteb-i rüşdiye ve telgraf ve posta idaresi de mevcuttur. Erzincan'da ayrıca ikinci jandarma taburu, Binbaşı Mehmed Behic Efendi komutasında bir süvari, iki piyade bölüğü ile görev yapmaktadır.

Erzincan Sancağı, vilayetin güneybatısında ve Erzurum'a otuz iki saat uzaklığında vaki Kemah, Kuruçay, Refahiye kazâlarından müteşekkil ve merkez idaresi Erzurum'un yüz otuz kilometre mesafede olan Fırat'ın kuzeyinde ve otuz dokuz derece, yirmi sekiz dakika kuzey "arz"ında vaki ve Madar Sıradağları ile sınırlı bir ova dâhilinde meyvelik ve ağaçlara havi bağ ve bahçelerle süslenmiş Erzincan Kasabası'dır ki dördüncü ordunun merkezidir. Erzincan, yüz kırk üç köy ile beraber on bin dokuz yüz yetmiş bir hane dâhilinde otuz bin iki yüz yetmiş dokuz erkek ve yirmi sekiz bin iki yüz elli bir kadın ki toplam elli sekiz bin beş yüz otuz nüfusa sahiptir.

Havası latif ve ılımandır. Temmuz ve Ağustos aylarında hava biraz ısınır da ahali bu aylarda da bağlarına giderek buralardaki ılıman havada meskûn olmaktadır.

Şehirde yüz on dört cami ve mescid, yirmi dört medrese, üç tekve, iki rüşdiye-i mülkiye ve askeriye mektebi ile yüz otuz iki sıbyan mektebi, yirmi yedi kilise ve manastır, iki askeri ve mülki hükümet konağı, on yedi han, bin beş yüz yirmi bir dükkân ve mağaza, üç gazino, kırk kahve, sekiz hamam, yirmi bir çeşme, yirmi altı fırın, sekiz meyhane, yüz kırk dokuz değirmen, on altı dabbaghane, on bezirhane, iki kışla, bir hastane, bir silah ambarı, bir depo, bir aba fabrikası, bir askeri dabbaghane, bir telgrafhane, iki cephane, on bir baruthane, on bir boyahane, bin dokuz yüz seksen beş ambar, samanlık, üç bin doksan

bir bağçe, dokuz yüz doksan beş üzüm bağı, yüz yirmi beş mera, bin dört yüz arsa ve bir kaplıcası vardır.

Erzincan'da haffafiye, saraciye, maytabiye, ehram ve seccade gibi çeşitli imalat ürünleri ve dokuma sanayi eşyaları üretilmektedir. Gümüş, bakır ve demirden güzel eşyalar imal olunur. Bakır üretiminin tüketimi senelik on iki bin kıyyeden fazladır. Şehirde ve köylerde hamam takımı, havlu için bez dokumasına mahsus yirmi destgah mevcut olup bunlardan bez ve manuse destgahların beherinde yıllık yedi yüz ellişer top ve havlu destgahların her birinde yıllık iki yüz ellişer takım havlu dokunmakta ve bu dokuma ve bakır imali ürünler içeride tüketildikten sonra Dersaadet ve merkez vilayetle diğer mahallere sevk edilerek satılmaktadır. Yün ve pamuktan çatma yastık yüzü ve oda döşemesi dahi üretilerek sancakta ve diğer nahiyelerde satılmaktadır.

Tarım ürünleri hinta, şair, darı, nohut, bakla, fasulye, bamya, pamuk, kavun, karpuz, soğan, yer elması, şalgam, lahana, patlıcan, domates, pancar, havuç, çiriş, lazut kabağın çeşitleri ve diğer sebzelerdir. Meyvelerden badem, vişne, kiraz, elma, armut, üzüm, ayva, tut, zerdali, şeftali, erik, iğde, ceviz çok olduğundan sancak içine ve Erzurum'a kadar getirilerek satılır. Erzincan Kasabası'na iki saat mesafede Nörgah ve Çakırman köylerinde kükürtlü ve sıcaklığı ılıman olan bir kaplıca olup bazı rahatsızlıklara iyi geldiği söylenmektedir.

Erzincan Kazâsı'nda Cırzımı Köyü'nde Aceb Şir Gazi, Pir Mehmed, Halilullah Çelebi, Terzi Baba ve dokuzdan fazla zâhiri ve batını ilimleri hâvi ehl-i keramet zatlar medfundur.

Kemah Kazâsı

Kaymakam Ali Galip Efendi tarafından idare edilen kazâda, naib, müftü mal müdürü ve sandık emini gibi görevliler yanında Kazâ İdare Meclisi ve Bidayet Mahkemesi bulunmakta, Nüfus memuru, Banka Kâtibi, Tapu Kâtibi, Telgraf ve Posta Memuru bulunmaktaydı. Kazâda 69 öğrencili mekteb-i rüşdiye de bulunmaktaydı. Kemah, Erzincan'a on iki saat mesafede yetmiş beş köyünde üç bin yetmiş altı hane ve on bin yüz dokuz erkek ve dokuz bin beş yüz yetmiş bir kadın olmak üzere toplam on dokuz bin altı yüz doksan nüfusa sahiptir. Kazâya ait yedi adet nahiyeye mevcuttur.

Kazâda kırk cami ve mescid, altı medrese ve bir mekteb-i rüşdi, yirmi sıbyan mektebi, on kilise ve manastır, bir hükümet konağı, beş han, iki yüz on yedi, dükkân ve mağaza, bir hamam, üç fırın, otuz dört değirmen, bir telgrafhane, bir meyhane, on bezirhane, elli üzüm bağı, iki yüz elli bahçesi vardır.

Bu kazânın başlıca tarım ürünleri, hinta, şair, darı, fasulye, bamya, yer elması, kavun, karpuz, çiriş, şalgam, lahana, pancar, domates, kabak, ceviz, fişne, kiraz, elma, armut, üzüm, ayva, tut, zerdali, şeftali ve eriğın çeşitleridir.

Kilim, seccade, keçe, eldiven, çorap ve şal gibi dokuma ürünleri üretimi de mevcuttur. Erzurum Ova Kazâsı'ndan cereyan eden Fırat Nehri, Erzincan ve Kemah Kazâları ortasından akarak Keban Madeni civarında vaki Çat mahallindeki Murad Nehri'ne akar. Refahiye Kazâsı'nda doğan Kömürçayı, Kemah yönüne akarak Fırat Nehri'ne karışır.

Kemah Kazâsı'nın Kığarı Köyü'nde oldukça verimli bir kömür madeni mevcuttur. Kemah'da, Büyük Selçuklulardan Melik Mengücek Gazi medfundur.

Refahiye Kazâsı

Kaymakam Mehmed Ali Bey tarafından idare edilen kazâda, Kazâ İdare Meclisi, Bidayet Mahkemesi bulunmakta olup ayrıca Nüfus memurları, Tapu Kâtibi, Telgraf ve Posta memurları da görev yapmaktadırlar.

Refahiye Kazâsı, altı nahiyeden mürekkebe olup merkezi Gercanis Kasabası, Erzincan'a on beş saattir. Kazâ yüz on bir köyü havi olup üç bin üç yüz yetmiş altı hane içerisinde on iki bin yüz kırk bir erkek ve on bir bin altı yüz doksan dört kadın ki toplam yirmi üç bin sekiz yüz otuz beş nüfus yaşamaktadır.

Kazâda, elli cami ve mescid, altı medrese, kırk iki sıbyan mektebi, on üç kilise ve manastır, bir hükümet konağı, bir han, on beş dükkân, bir kahve, bir telgrafhane, bir fırın ve üç yüz değirmen mevcuttur. Tarım ürünleri ise hinta, şair, darı, çavdar, kavun, karpuz, şalgam, lahana, çiriş, lâzut pancar ve sair sebzevattır.

Yapılan üretimler ise basit şal, kilim, seccade, çorap, tozluk gibi şeylerdir. Kazâda üçer dörder saat mesafeli on üç orman olup bunların çoğu çam ve meşeden ibarettir. Bu ormanlardan araba ve hayvanat ile Erzincan, Kemah, Eğin ve diğer mahallere sevk edilir ve satılır. Ayrıca, Keban madenlerinde kullanılmak üzere nehir yoluyla sevk edilir.

Refahiye Kazâsı'ndan doğan Kömür Çayı, Fırat'a karışır. Refahiye Kazâsı'nın Kömecik Köyü'nde simli kurşun ve diğer bir köyünde de kurşun-oksit madeni vardır.

Refahiye'de Seyyid Sinan medfundur.

Kuruçay Kazâsı

Kaymakam Süleyman Efendi tarafından yönetilen kazâda, Kazâ İdare Meclisi ve Bidayet Mahkemesi olup ayrıca nüfus memuru, banka kâtibi, tapu kâtibi ve telgraf ve posta memurları da görev yapmaktadır. Kazâ merkezi Kuruçay Kasabası olup, sancak merkezine yirmi dört saat mesafede bulunmaktadır. Kazâ, altı nahiyeden mürekkebe olup altmış bir köyü ile birlikte bin yedi yüz doksan dokuz hanede, altı bin üç yüz kırk erkek ve altı bin iki yüz otuz altı kadın olmak toplam on iki bin beş yüz yetmiş altı nüfusu barındırmaktadır. Kazâda on iki cami ve mescid, bir medrese, otuz bir sıbyan mektebi, beş kilise ve manastır, bir hükümet konağı, bir telgrafhane, bir han, altı dükkân, bir kahve, bir fırın, altmış değirmen, altı bezirhane, otuz üzüm bağı, elli bahçesi vardır. Üretilen mahsuller ise hinta, şair, darı, fasulye, kavun, karpuz, vişne, elma, armut, üzüm tut, zerdali, şeftali, erik, ceviz, domates, patlıcan, çiriş, lahana, pancar ve kabağın çeşitleridir. Kazâda iyi kilim, seccade, keçe, çorap, tozluk ve aba gibi şeyler dokunur ve kazâ içerisinde sarf olunur. Kuruçay Kazâsı'nda bazı ufak-tefek meşelikler olup bunlarda yalnız kazâda yaşayanların yakacak ihtiyaçlarına sarf olunur. Kuruçay Kazâsı'nın Kandil Köyü'nden çıkarak kuzeyden güneye doğru akan Kandil Nehri de aynı şekilde bazı ufak sularla birleşerek Karabudak Çayı ismini alarak Hüste civarında Fırat'a mülaki olur. Nehirler üzerinde Kemah'tan aşağı olan kısımlarında zahire ve sair eşyalar taşınması için kelek işletilmektedir. Ancak suyun sığılığı nedeniyle bu taşımacılık Erzincan tarafında yapılamamaktadır.

Bayezid Sancağı

Bayezid Sancağı Mutasarrıfı Mehmed Ali Paşa olup, ayrıca naib, müftü, muhasebeci ve tahrirat müdürü gibi görevliler ile Sancak İdare Meclisi, Bidayet Mahkemesi, Muhasebe Kalemi, Tahrirat Kâtibi, Vergi Kalemi, Nüfus Kalemi, Telgraf ve Posta İdaresi, Belediye Dairesi, 31 öğrencili mekteb-i rüşdiye ve Ziraat Bankası Şubesi bulunmaktadır. Bayezid Sancağı'nda ayrıca Binbaşı Hacı Ahmed Şükrü Bey komutasında iki süvari bir piyade bölüğünden müteşekkil Üçüncü Jandarma Taburu da bulunmaktadır. Bayezid Sancağı, vilayetin doğusunda kâin Diyadin, Karakilise, Antab, Eleşkird Kazâları'ndan mürekkebe olub Erzurum'a kırk sekiz saat mesafede olan Bayezid Kasabası, sancak merkezidir. Bayezid, yüksek ve taşlık bir dere içerisinde olup binaları derenin iki tarafındaki tepelerde ve kayaların üzerinde ve bazı kısımları birbirine bitişik ve yakın ise de çoğu haneleri birbirinden uzaktır. Kışı soğuk olmakla beraber yazın havası güzeldir. Banisi hakkında rivayet muhtelif olmakla beraber Yıldırım Sultan Bayezid Han Hazretleri tarafından tesis olunmuş, Tatarların saldırılarına karşı bir karakol kurularak adıyla isimlendirilmiş olduğu Kamusu'l-Alam'da görülmüştür.²⁴ Bayezid, yüz on üç kurasıyla beraber bin yüz doksan altı hane, dört bin yedi yüz yirmi üç erkek ve üç bin dokuz yüz otuz sekiz kadın ki toplam sekiz bin altı yüz altmış nüfus vardır. Bayezid'de harap bir kale, askeri kışla olarak kullanılan bir hükümet konağı, dört cami ve mesid, bir mekteb-i rüşdiye, dört mekteb-i ibtidaiyye ve medrese, iki tekve ve türbe, dört kilise, bir hamam, on dokuz han, yüz altmış dokuz dükkân, beş değirmen, bir köprü, on üç çeşme ve iki bin beş yüz kırk iki arsa vardır. Kasaba ahalişi çoğunlukla aşiret olduklarından kasaba ve köylerinde seccadelik keçe, halı ve kilimleri dokunur. Kasabada ve sair yerlerde satılır. Zaruri ihtiyaçları karşılayacak kadar sanatkârları vardır.

Tarım ürünleri ise buğday, arpa, zerekek, darı, nohut, mercimek, kavun, karpuz, soğan ve bazı sebzeler kasaba merkezinde ve etrafındaki bahçelerde vişne, erik, zerdali ve elma ağaçları bulur. Buralarda üretilen hinta ve şair yüksek miktarda dışarıya nakledilip satılır. Bayezid de pek çok söğüt ve kavak bulunmaktadır. Livanın etrafında birçok küçük dağlar olmakla beraber Kuzey tarafında Ağrı Dağı, Perili, Köse Dağ ve güney yönünde Aladağ, Huri Dağı gibi büyük dağları vardır. Ağrı Dağı, Bayezid'in yirmi kilometre kuzey doğusunda olup Osmanlı Devleti ile Rusya ve İran sınırı yakınında bulunup mukaddes kitaplarda Ararat ismiyle anılmakta olup Nuh'un gemisinin bu dağda durduğu Tevrat'ta yazılı ise de İslam kaynaklarında Cudi Dağı'nda durduğu beyan olunmaktadır. Bu dağa Ermeniler "Masis" ve İraniler "Nuh-ı Kûh" derler. İki yüksek tepeden ibaret ve biri deniz seviyesinden 5.400 metre yükseklikte olup üst tarafı daima kar ile örtülüdür. Diğerinin yüksekliği 4.000 metre olup yaz ayında kar tutmamaktadır. Arazisi volkanik olup lav akıntıları ve bazen patlama eserleri belirlidir. Bölgede oturanlar, Nuh'un gemisinin dağın tepesinde bulunduğu ve bunun için oraya kimsenin çıkamayacağına inansalar da bazı seyyahlar ve özellikle de bir Rus Erkân-ı Harbiye heyeti doruğa kadar çıkıp bazı gözlemler gerçekleştirdiklerini Kamusu'l-Alam belirtmektedir. Ağrı Dağı ve etrafında bazı dağlarda kükürt madeni bulunmaktadır. Bayezid Kazâsı'nda Ehlullahtan Ahmedî Hani, Meşayih-i Kiramdan Seyyid Ahmed Taha, Saadat-ı Kiramdan Şeyh Abdulaziz ve kasaba civarında Şirsuvar, Şeyh Mehmed Tokadî ve beş altı kadar zevat-ı kiram bulunmaktadır.

²⁴ Şemseddin Sâmî, *Kâmûsu'l Âlam*, İstanbul 1306, II, 1235.

Antab Kazâsı

Kaymakam İbrahim Necati Efendi tarafından yönetilen kazâda naib, mal müdürü, tahrirat kâtibi ve sandık emini ile Kazâ İdare Meclisi, Bidayet Mahkemesi, Ticaret Odası, Beledi Dairesi mevcut olup doksan beş köy ve üç nahiye kendisine bağlıdır. Tutak Kasabası, kazâ merkezi olup Bayezid'e yirmi dört saat uzaklıktadır. Kazâ müştemilatıyla birlikte iki bin dört yüz doksan sekiz hane içerisinde beş bin yedi yüz altmış sekiz erkek ve dört bin yedi yüz elli altı kadın ki toplam on bin beş yüz yirmi dört nüfustur. Kazâ merkezinde bir hükümet konağı, iki cami, otuz medrese ve mekteb, üç türbe bir kilise, otuz üç dükkân, sekiz han, yirmi değirmen, iki kaplıca, üç çeşme ve bir köprü vardır.

Dokuma imalatı kilim, keçe ve bir nevi halıdır. Arazi mahsulâtı ise buğday, arpa, zegerek, darı, nohut, mercimek ve çavdardır. Pekçok söğüt ve kavak ağacı da bulunmaktadır. Antab'da da bir kaplıca olup bunlar verem, sızı ve diğer hastalıklara faydalıdır. Kazâda Şeyh Muyeddin-i Arabî hazretlerinin mahdumları olan Mehmed ve Pervane Baba ile Seyyid Köyü civarında Üryan Baba mefdun olup ahali tarafından ziyaret edilmektedirler.

Karakilise Kazâsı

Kaymakam Mehmed Şerif Efendi tarafından idare edilen kazâda, naib, tahrirat kâtibi ve sandık emini ile Kazâ İdare Meclisi, Bidayet Mahkemesi, Nüfus Kalemi, Telgraf ve Posta idaresi bulunmakta olup ayrıca banka kâtibi, belediye reisi, duyun-ı umumiye ve rüsumat memuru da görev yapmaktaydı. Kazâ, Bayezid'in on sekiz saat uzaklığında vaki elli beş kurayı havi olup merkez hükümeti Karakilise'dir. Kazâ, bin dört yüz otuz altı hane ile dört bin beş yüz doksan yedi erkek ve üç bin beş yüz kadın olmak üzere toplam sekiz bin doksan yedi nüfustur.

Bir hükümet konağı, iki adet askeri kışla, iki cami, iki sıbyan mektebi, beş kilise ve manastır, kırk iki han, yüz dükkân, iki mağaza, bir fırın, otuz beş değirmen, doksan üç ambar, iki yüz doksan bir samanlık, yüz seksen beş arsa, on altı çeşme ve dört köprüsü vardır. Üretimi kilim, keçe ve çoraptan ibarettir. Tarım ürünleri ise hinta, şair, zegerek, darı, mercimek, soğan, kavun, karpuz, şalgam ve sair sebzelerdir. Pek çok söğüt ve kavak ağacı da bulunmaktadır. Karakilise Kazâsı merkez ve Yoncalı köyleri önünden iki nehir akarak Murad Nehri'ne mülaki olurlar.

Eleşkirt Kazâsı

Kaymakam Hüseyin Hüsnü Efendi tarafından yönetilen Eleşkirt Kazâsı'nda naib, mal müdürü, tahrirat kâtibi ve sandık emini ile Kazâ İdare Meclisi, Bidayet Mahkemesi, Nüfus Kalemi görev yapmaktadır. Ayrıca kazâda, Ziraat Bankası Şubesi ve 38 öğrencili bir rüşdiye mektebi de bulunmaktadır. Kazânın merkezi Toprakkale olup, Bayezid merkezine yirmi dört saat uzaklıktadır. Kazâ, yedi nahiyeden mürekkep olup yüz dört köy ve iki bin altı yüz seksen sekiz hane ve on bir bin beş yüz elli iki erkek, on bin yüz yedi kadın olmak üzere toplam yirmi bir bin altı yüz elli dokuz nüfusa sahiptir.

Toprakkale'de hükümet konağı, iki cami, bir rüşdiye mektebi, üç medrese ve mekteb, bir tekve, yedi kilise ve manastır, seksen kadar dükkân, ev, oda, yetmiş han, elli bir değirmen, dokuz bezirhane, bir köprü ve sekiz çeşme mevcuttur. Üretimi kilim, keçe ve

çorap gibi ürünlerdir. Arazi mahsulâtı ise, hinta, şair, zegerek, darı, soğan, mercimek, nohut ve sair sebzevattır. Pek çok söğüt ve kavak ağacı da bulunmaktadır.

Diyadin Kazâsı

Kaymakam Mehmed Şevki Efendi tarafından idare edilmekte olup naib, mal müdürü, tahrirat kâtibi ve sandık emini yanında Kazâ Meclis İdaresi, Bidayet Mahkemesi bulunup Nüfus, Banka ve Tapu Kâtipleri, Telgraf ve Posta Memuru da görev yapmaktadır. Diyadin Kazâsı, sancağın batısında olup kazâ merkezi Diyadin, liva merkezinden altı saat uzaklıktadır. Kazâ, üç nahiyeden mürekkebe olup doksan üç köyü havidir. Kazâ dâhilinde bin sekiz yüz yirmi yedi hanede yaşayan altı bin iki erkek, beş bin dört yüz seksen iki kadın olmak üzere toplam on bir bin dört yüz seksen dört kişi yaşamaktadır.

Kazâ merkezinde iki cami, iki medrese, dört sıbyan mektebi, bir kilise, otuz dükkân, beş han, bir türbe, yedi çeşme, iki köprü, yirmi beş değirmen, dört kaplıca ve yüz arsa bulunmaktadır. Üretimi kilim, keçe, çorap gibi şeylerden ibarettir. Tarım mahsûlleri ise hinta, şair, zegerek, mercimek, nohut, darı, çavdar, kavun, karpuz ve biraz da sebzevat üretilmektedir. Pek çok söğüt ve kavak ağacı da bulunmaktadır. Meşhur Murad Nehri, Diyadin merkezine üç saat mesafede olan Aladağ'dan kırk elli kadar kaynaktan doğup Diyadin önünden Karakilise, Eleşkird ile Hamur meydanından, Antab Kazâsı'nın ortasından akarak Muş Sancağı'na yönelir ve oradan Çapakçur, Palu, Keban Madenine doğru gider. Dağ ve tepelerden doğup Bayezid Ovası'ndan akan nehir Seng yaylasındaki meşhur balıklı gölden çıkıp ve Bayezid'e üç saat mesafede kain Kızıldize Köyü civarındaki Kirnavik suyuna karışıp İran'da Mako Çayı ile birleşerek Revan toprağında "Aras" Nehri'ne katılır. Diyadin'de akan sudan bir çeşit beyaz boncuk çıkar. Kazâyâ tabi Dado ve İlanlı köyleri civarında mülkara adıyla kükürtlü ve şaplı olarak dört kaplıca olup bunlar insan vücuduna gayet faydalıdır. Diyadin de ise Şeyh Eyüb ve Uzunveli Köyü'nde Şeyh Bekir medfundur.

Değerlendirme ve Sonuç

Salnâmede ilk dikkat edilen unsur, şehir tarihi ile ilgili verdiği bilgilerdir. Erzurum'un tarihi ile ilgili derli toplu ilk bilgileri kaydetmesi nedeniyle önem taşıyan tarihçenin yazımında kullanılan kaynakların ikisinin isimleri metin içerisinde zikredilmekte olup bunlar Tarih-i Cihannüma ve Kamusu'1-Alam'dır. Tarihçe, şehrin ismi ile ilgili değerlendirmelerle başlamaktadır. Yapılan etütlerin Kalikala ve Garin / Karnokağak ismi üzerinde yoğunlaştığı, ana hatları ile Arap kaynakları ekseninde değerlendirmeler yapıldığı görülmektedir.

Salnâmeğe göre Erzurum Vilayeti idarî olarak Hımıs, Ova, Tercan, Kiğı, Pasinler, İspir, Bayburd, Keskim ve Tortum kazâlarından oluşan Erzurum Sancağı, Kemah, Refahiye ve Kuruçay kazâlarından oluşan Erzincan Sancağı ve Karakilise (Ağrı), Eleşkirt, Antab (Tutak) ve Diyadin kazâlarından oluşan Bayezid Sancaklarından oluşmaktadır. Vilayette toplam 2.409 köy bulunmaktadır. Bunların 1.559 tanesi Erzurum Sancağı'nda, 390 tanesi Erzincan Sancağı'nda, 460 tanesi ise Bayezid Sancağı'ndadır. Vilayette insanların meskûn olduğu hane sayıları ise şöyledir. Erzurum Sancağı'nda-Pasinler Kazâsı hariç- 51.150 hane bulunmaktadır. Bu hanelerde Erzurum Sancağı'nda-Pasinler Kazâsı dâhil- 225.102 erkek, 189.973 kadın olmak üzere toplam 415.075 insan yaşamaktadır. Erzurum şehrinde ise 20.089 erkek ve 19.347 kadın olmak üzere toplam 39.436 kişi 7.368 hanede yaşamaktadır. Diğer kazâlarda ise toplam 50.782 hane bulunmaktaydı. Sancak merkezi olan Erzurum'da bir haneye düşen nüfus sayısı yaklaşık olarak 5.4 dür. Bu sayı, Hımıs Kazâsı'nda 5.9, Ova Kazâsı'nda 8.8, Tercan Kazâsı'nda 5.4, Kiğı Kazâsı'nda 5.9, İspir Kazâsı'nda 6.4, Bayburd'da 7.5, Keskim'de 5.1, Tortum'da ise 5.9 kişidir. Erzincan Sancağı'nda ise 19.222 hanede 58.869 erkek, 55.752 kadın olmak üzere toplam 114.621 kişi yaşamaktadır. Erzincan Sancağı'nda haneye düşen kişi sayısı ise, sancak merkezinde 5.3, Kemah Kazâsı'nda 6.4, Refahiye Kazâsı'nda 7, Kuruçay Kazâsı'nda 6.9 kişidir. Bayezid Sancağı'nda ise 9.645 hanede, 32.642 erkek, 27.783 kadın olmak üzere toplam 60.425 kişi yaşamaktadır. Hane başına düşen kişi sayısı, sancak merkezinde 7.2, Karakilise Kazâsı'nda 5.6, Eleşkirt Kazâsı'nda 8.0, Antab Kazâsı'nda 4.2, Diyadin Kazâsı'nda ise 6.3 kişidir. Vilayet dâhilinde 316.613 erkek, 273.508 kadın olmak üzere toplam 590.121 kişi yaşamaktadır. Erkek-kadın oranı %54-%46'dır. Vilayette en fazla köye sahip kazâ, 236 sayısı ile Hımıs Kazâsı iken en düşük sayıda köye sahip kazâ ise 55 köy ile Karakilise Kazâsı'dır. En fazla nüfus ise 65.338 kişi ile Ova Kazâsı, bunu takiben Erzincan Kazâsı, Bayburd Kazâsı ve Tortum Kazâsı'dır. En düşük nüfusa sahip kazâ ise 8.097 kişi ile Karakilise Kazâsı'dır. Vilayetteki eğitim kurumları ise ağırlıklı olarak medreselerden oluşmaktadır. Hemen tüm kazâlarda medrese ve sibyan mektebi bulunmaktadır. Bunların yanı sıra Erzurum merkezinde, Tercan'da, Kiğı'da, Bayburd'da, Erzincan'da, Kemah'ta, Bayezid'de ve Eleşkirt'te rüşdiye bulunurken, Erzurum şehir merkezinde bir idadi bulunmaktadır. Ayrıca Erzurum, Tortum ve Bayezid'de ibtida mektepleri de mevcuttur. Vilayet genelinde cami, mescid, tekke, gibi dini yapıların yaygın olduğu görülmektedir. Aynı şekilde gayr-i müslim nüfusun olduğu bölgelerde kiliseleri de mevcuttur. Tarihi İpek yolu üzerinde bulunan Erzurum şehri, her ne kadar 1829 ve 1878-79 Osmanlı-Rus savaşları neticesinde yaşadığı işgal ve Rusların, Erzurum-Trabzon yolunu Kafkasya üzerinden Batum Limanı'na çıkarmaları ile ticarî ağırlığını kaybetse de sahip olduğu 3.500'ün üzerinde dükkân ve mağaza ile 1896 yılında hala bölgenin en önemli ticarî merkezidir.

Nitekim şehirdeki silah imalatından boyahaneye kadar uzanan iş kollarının çeşitliliği de bunu göstermektedir. Yine bin beş yüz yirmi bir dükkân ve mağaza ile Erzincan Şehri'de ticari hareketlilik yönünden önemli bir konumdadır. Altı dükkân ve mağaza ile Kuruçay Kazâsı en az ticari faaliyetin olduğu kazâdır. Ulaşım ise dönemin en problemlî olaylarından biridir. Vilayet merkezinden Erzincan sancak merkezine 32 saatte gidilebilirken, Bayezid sancak merkezine ise 48 saatte gidilebilmektedir. Yollar kış ve bahar aylarında yer yer kapanmaktadır. Özellikle vilayet ödeneklerinin az olması bu yolların bakım ve onarımlarının aksamasına yol açmaktadır. Bu problemler yerel ahalinin kendi imkânları dâhilinde teşvik edilerek çalıştırılması ile çözülmeye çalışılmıştır. Köylerde tarım faaliyetlerinin haricinde halı, kilim, seccade, heybe, çorap, keçe, ihram ve basit şal üretimleri olup genelde kazâ dâhilinde tüketilmektedirler. Kazâ merkezlerinde ise kundakçı, çakmakçı, demirci, bakırcı gibi veya çiftçilerin tarım aletlerini imal eden küçük üretim merkezleri de mevcuttur. Zirai ürünler ise tarım ve bağ-bahçeciliğe dayanmaktaydı. Vilayet merkezi olan Erzurum şehrinde istihşalleri el an yapılan buğday, arpa darı, bakla, çavdar vb. ürünlerin yanı sıra kavun, karpuz, küşne domates, havuç gibi ürünlerin de yetiştirilmesi dikkat çekmektedir. Erzurum Sancağı'nın daha ılıman iklime sahip olan Tortum Kazâsı'nda kavun, karpuz, vişne, kiraz, elma, armut, üzüm, ayva, tut, şeftali, ceviz gibi meyveli ağaçları boldur. Aynı şekilde Erzincan Sancağı'nda bulunan Erzincan, Kemah ve Kuruçay kazâları da meyve ve sebze yönünden oldukça bereketlidir. Diğer bölgeler tahıl ağırlıklı zirai üretim gerçekleştirmektedir. Erzurum, Ova Kazâsı'nda pelit, Kiğı Kazâsı'nda, Pasinler Kazâsı'nda meşe, çam, kavak ormanları olup ihtiyaç fazlaları Erzurum, Eleşkirt ve Van'a gönderilmektedir. Yine Bayburt Kazâsı'nda pelit, kavak, çam ağaçlarından, Keskim'de, arduç, karaağaç, dişbudak, köknar ağaçlarından ve Tortum, Refahiye kazâlarında arduç, çam ve meşelerden oluşan ormanlar mevcuttur. Sair bölgelerde ise söğüt ve kavak ağaçları yaygındır. Bölgede yeraltı kaynakları da mevcuttur. Hınıs Kazâsı'nda petrol, Ova Kazâsı'nda bina yapımında kullanılan kırmızı, siyah ve beyaz taş çıkartılmaktadır. Aşkale civarında ise alçı ve kömür madenleri vardır. Kiğı Kazâsı'nda ise demir madeni mevcuttur. Pasinler Kazâsı'nda ve köylerinde kireç taşı, alçı taşı ile bina yapımında kullanılan sal taş üretilmektedir. Kemah Kazâsı'nın köylerinde ise kömür madeni bulunmaktadır. Vilayette halk tarafından büyük önem atfedilen ziyaret yerleri de salnâmede adını almıştır. Erzurum şehrinde Abdurrahman Gazi, Ebu İshak Kazerani, Taş Timur, Habib Baba, Sadrettin Konevî, Ebu'l-Leys, Emir Şeyh önemli ziyaretgâhlardır. Bayburt Kazâsı'nda Abdulvahhab Gazi, Seyyid Yakub ve kardeşi Seyyid Halil, Hoca Necmeddin, Zahidi Geylani ve Ahmed Zencani, Şeyh Hayrani, Veysel Hemedanî, Erzincan Kazâsı'nda Aceb Şir, Pir Mehmed, Halilullah Çelebi, Terzi Baba, Kemah Kazâsı'nda Melik Mengücek Gazi, Refahiye Kazâsı'nda ise Seyyid Sinan, Bayezid Kazâsı'nda Ahmedî Hanî, Seyyid Ahmed Taha, Şeyh Abdulaziz, Şirsuvar, Şeyh Mehmed Tokadî, Antab Kazâsı'nda Şeyh Muhyeddin-i Arabî hazretlerinin mahdumları olan Mehmed ve Pervane Baba ile Üryan Baba, Diyadin Kazâsı'nda ise Şeyh Eyüb ve Şeyh Bekir vilayetin önemli ziyaretgâhlarındandır.

Kaynaklar

- Aydın, Bilgin "Salnâme", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara 2009, cilt 36. s.51-54.
- Aydın, DüNDAR, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1998.
- Beygu, Abdürrahim Şerif, *Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*, Bozkurt Basımevi, İstanbul 1936.
- Çetin, Kenan, *Sâl-nâmelere Göre XIX. Yüzyılda Erzurum'da Eğitim-Öğretim Kurumları*, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 56, Haziran 2016, 187-217.
- Duman, Hasan, *Osmanlı Sâlnâmeleri ve Nevsâlleri Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu I-II*, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara 2000.
- Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnamesi I-II*, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.
- El-belâzurî, *Fütuhu'l Büldan (Ülkelerin Fethi)*, Çev. Mustafa Fayda, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.
- Evlîyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, Haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013.
- İbnü'l Esîr, *İslam Tarihi El-kâmil Fi't-târih Tercümesi I-X*, Hikmet Neşriyat, İstanbul 2008.
- Kalakatlı Moses, *Alban Tarihi*, Çev. Yusuf Gedikli, Selenge Yayınları, İstanbul 2019.
- Karasu, Mehmet Kerem, Karasu, Demet, *R.1308 (M.1892/1893) Tarihli Erzurum Vilayet Salnamesi'ne Göre Bayezid Sancağı*, Asia Minor Studies Journal 7 (1), ss. 115-129.
- Katip Çelebi, *Cihannüma I-II*, Ed. Said Öztürk, Mahya Yayıncılık, İstanbul 2013.
- Kılıç, Ümit, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Pasinler ve Köylerinin Demografik ve İskân Yapısı," *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı 42, Erzurum 2010, 241-257.
- Kılıç, Ümit, Gül, Abdülkadir, "Osmanlı Dönemi Erzurum Şehri'nin Fiziki Yapılanmasında Vakıflar," *Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı*, Ed. İbrahim Ethem Atnur, Berikan Yayınevi, Ankara 2012, 325-371.
- Konukçu, Enver, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Yükseköğretim Kurulu Matbaası, Ankara 1992.
- Küçük, Cevdet, "Erzurum", *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 1995, XI, 321-329.
- Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi Harikalar Kitabı*, Çev. Işık Ergüden, Z. Zühre İlkelen, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019.
- Okçu, Naci, Akdağ, Hasan, *Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum (1287/1870-1288/1871-1289/1872-1290/1873) Erzurum İl Yıllığı*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2010.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I-III*, MEB Basımevi, İstanbul 1983.
- Pamuk, Bilgehan, *XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2006.
- Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum 1310 Hicrî /1308 Malî*
 "Salnâme", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, C.10, s.134-136.

- Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: Kitap XII-XIII-XIV)*, Çev. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2012.
- Sütçü, Tefik, *Sosyal Bilimlerde Araştırma Kaynağı Olarak Almanaklar, Sâlnâmeler ve Yıllıklar*, İlmî Araştırmalar, Sayı 18, 2004, 79-92.
- Şemseddin Sâmi, *Kâmûsu'l Âlam I-VI*, İstanbul 1306.
- Tozlu, Selahattin, Kılıç, Ümit, "Erzurum Ziraat Tarihinden Notlar: Zeyrek," *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 4, Giresun 2011, 101-115.
- Yinanç, Mükremin H. "Tarih-Erzurum", *İslam Ansiklopedisi*, MEB Basımevi, İstanbul 1964, IV, 345-353.